

Wolf Mária

A BORSODI FÖLDVÁR

**EGY ÁLLAMALAPÍTÁS KORI
MEGYESZÉKHELYÜNK**

Edelény, 2008

Wolf Mária

**A BORSODI FÖLDVÁR
EGY ÁLLAMALAPÍTÁS KORI
MEGYESZÉKHELYÜNK**

2008

Edelényi Füzetek 38.

Sorozatszerkesztő:

Hadobás Pál

Technikai munkatárs:

Slezsák Zsolt

A borítón légifelvétel a Borsodi Földvárról
(*Fotó: Civertan Stúdió, Bp.*)

HU ISSN 0238-1842

ISBN – 978-963-87047-3-3

Kiadja a Művelődési Központ, Könyvtár és Múzeum,
3780 Edelény, István király útja 49. Tel.: 48/525-080

© MKKM, Edelény
2008

Felelős kiadó: **Hadobás Pál** igazgató
K-B Aktív Nyomda, Miskolc. F. v.: **Kása Béla**

1. kép: A borsodi földvár észak felől

A Bódva völgye a 8–10. században

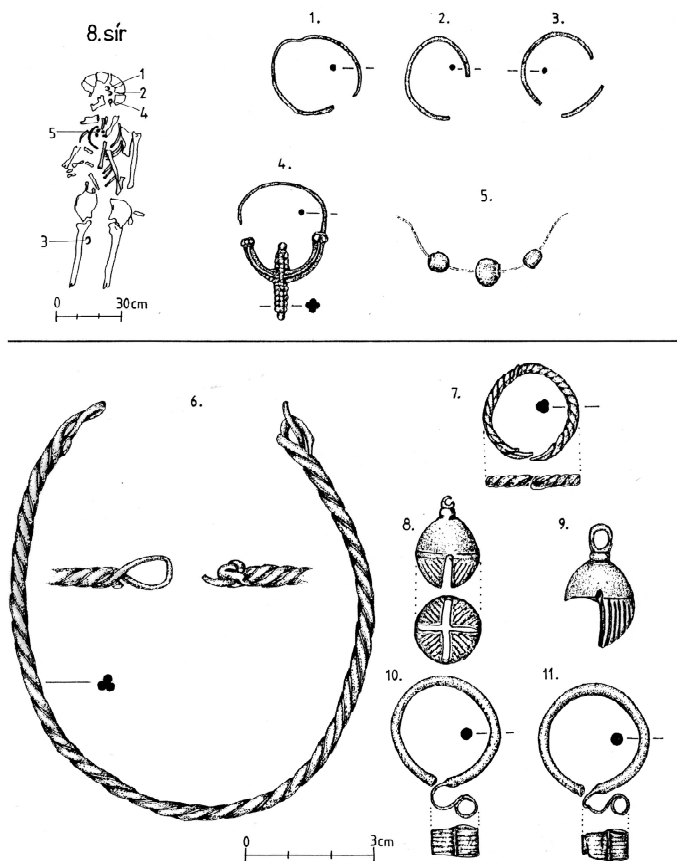
A Bódva-völgy honfoglalás és kora-Árpád-kori történetéről igen keveset tudunk. Meglehetősen nagy a bizonytalanság a kevés és késői írott források, valamint a legtöbbször véletlenszerűen előkerült régészeti leletek kiértékelése körül is. Legnagyobb számban nyelvészeti, pontosabban helynévi adatok állnak rendelkezésünkre. Egyéb híján ezek vizsgálatából indult ki a 19. századi történetírás is. A Sajó és a Bódva völgyében, illetve a közöttük elhelyezkedő dombságon kétség kívül gyakori szláv helynevekből szláv települések hálózatát rekonstruálták, de szlávokhoz kötötték a megye valamennyi akkor ismert földvárát is. A megyei monográfia írója, Borovszky Samu, a borsodi földvárról, a megye későbbi központjáról is úgy vélte, egykor szláv vár lehetett.

A Sajó és a Bódva vidék helyneveinek vizsgálatáról szólva Knieszsa István azt hangsúlyozta, hogy a települések keletkezésének ideje bizonytalan. Mindössze annyi valószínűsíthető, hogy bizonyos szláv népesség már a 13. század előtt is élhetett ezen a területen. Ez azonban nem bizonyítja sem Borovszky Samu, sem pedig Györffy György elméletét, akik szerint a helynevek alapján a honfoglaló magyarság sűrű szláv lakosságot talált volna a Sajó és a Bódva völgyében. Szlávokhoz kapcsolható régészeti leletek eddig egyáltalán nem kerültek elő ezen a vidéken. Le kell tehát számolnunk a 19. század óta ismételtetett közhellyel, és meg kell állapítanunk, hogy semmiféle történeti, nyelvészeti és régészeti adatunk nem igazolja a szlávság honfoglalás előtti tömeges megtelepedését a Sajó és Bódva völgyében.

A Bódva völgy honfoglalás előtti települési viszonyainak megítélésére mindössze két konkrét adat áll rendelkezésünkre. A Krisztus utáni 8. század második felére keltezhető, késő avar népesség hagyatékának tekinthető leletek láttak napvilágot Sajószentpéter-Homokbánya lelőhelyen, illetve Edelény területén. E szórványos leletekből azonban egyelőre nem lehet megállapítani, hogy ez az avar népesség megélte-e a magyar honfoglalás korát. Jelenlegi tudásunk tehát nem elégséges arra, hogy megállapítsuk, lakott volt-e a Bódva völgye a magyar honfoglalás korában, és ha igen, kik lakták.

A Bódva völgy honfoglalás kori történetének tanulmányozásához az előzőeknél valamivel több adat áll rendelkezésünkre, írásos forrásokban azonban nem bővelkedünk. Korai oklevelek egyáltalán nem említik ezt a vidéket. Az első, minden kétséget kizáróan a Bódva-völgyére, közelebbről a borsodi földvárra vonatkozó híradás Anonymus 13. század elején keletkezett, a magyarok cselekedeteit elbeszélő Gestájában szerepel. Anonymus szerint Árpád a honfoglalás során Bors vezért küldte ki erre a területre, hogy egészen a Tátra hegyéig kémlelje ki a vidéket. Bors a környék lakosságát összegyűjtve alkalmas helyen, a Bódva folyó partján várat építtetett, amelyet az ő nevéről Borsodnak neveztek el. Ebben a várban Árpád Bors vezért tette meg ispánnak, rábízva a környék gondozását (*1. kép*).

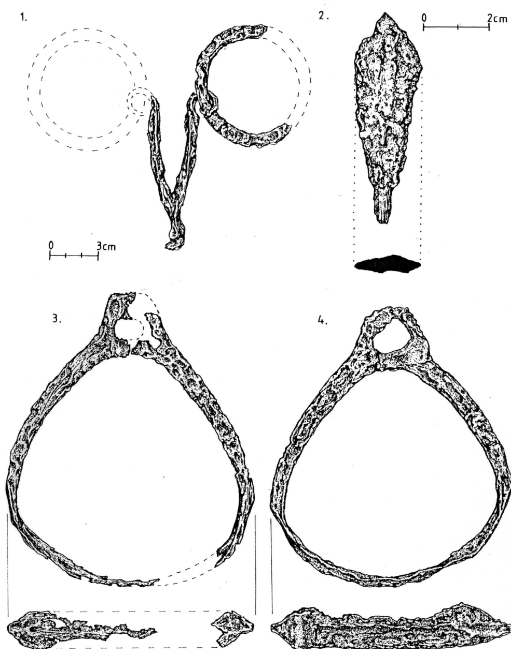
Közismert, hogy Anonymus regényes művét nem tekinthetjük hiteles történeti forrásnak. Azt azonban, hogy a honfoglaló magyarság megtelepedett ezen a vidéken, több szórványleletünk is igazolja. Borsod-Derékegyházon egy ép, a borsodi földvárban pedig egy töredékes 10. századi bronz csörgőgomb került elő (2. kép 8–9.).

2. kép:

- 1–5: Az Edelény-Semmelweis utcában feltárt temető 10. századi leletei;
 6: Borsod területén előkerült 11. századi bronz karperec;
 7, 10–11: Borsod-Fő út 268. szám alatt lelt 11. századi gyűrű és hajkarikák;
 8: Borsod-Derékegyházában előkerült csörgőgomb;
 9: A borsodi földvárban napvilágot látott csörgőgomb-töredék.

Ugyancsak erre a korra keltezhetjük az Edelény-Semmelweis utcában feltárt nyolc sírból álló temetőtöredéket is. Ennek egyik gyermeksírában jellegzetes, szőlőfürttel díszített bronz fülbevaló is napvilágot látott (2. kép 1–5.). Lovas harcos sírját bolygatta meg a vasútépítés Finkén (1963-tól Edelényhez tartozik). A sírból két kengyel, zabla és egy nyílhegy jutott múzeumba (3. kép).

3. kép: A Finkén előkerült lovas-sír leletei.

Maga a borsodi földvár, éppen az anonymusi híradásnak köszönhetően, már igen régen felkeltette a kutatók figyelmét. A 19. század közepétől számos tudományos és népszerűsítő cikk foglalkozott építési módjával, idejével, történeti, hadtörténeti jelentőségével. Bartalos Gyula 1890-ben felmérte, majd 1896-ban szondázó ásatással is megvizsgálta a várat. Erről azonban, azon kívül, hogy agyagedényeket talált, többet nem tudunk. 1926-ban Leszih Andor is végzett itt kisebb ásatást, amelyet a vár sáncaira is kiterjesztett.

A sáncban famaradványokat, a vár belsejében cseréptöredékeket, és a ma is álló református templom mellett néhány egyszerű, az Árpád-korra jellemző ékszert talált. S noha maga is hangsúlyozta, hogy a vár őskori eredetére semmiféle bizonyító anyagot nem szolgáltatott az ásatás, mégis valószínűnek tartotta, hogy a várnak őskori előzményei voltak.

Az anonymusi hagyománynak megfelelően a régebbi kutatás nem kételkedett abban, hogy a borsodi földvár szláv, vagy őskori előzmények után, de a magyar honfoglalás idején, a 10. században épült. Györffy György volt az első, aki kifejtette, hogy az anonymusi híradás igaz, csak nem a honfoglalás, hanem az államalapítás idején lezajlott eseményt örökít meg. Bors nem honfoglaló vezér, hanem Szent István korában élt személyiség, Borsod megye első ispánja volt.

Györffy György úgy vélte, a Szent István-kori megyék központjai földvárak lehettek, amelyek közül több már a 10. században egy-egy előkelő nemzetségfő szálláshelyeként épült föl. Ezek egy részét István király kisajátította, berendezve bennük állama első központjait, az egyházi és világi életet egyaránt irányító megyeközpontokat. E korai megyeszékhelyekről, építési idejükről és módjukról, a bennük egykor folyt életről kevés írásos adatunk van. Ezért vált különösen jelentőssé az ispánsági várak régészeti feltárása, amely az 1970-es évek elején indult meg. Az István uralkodása alatt létrejött megyékből a mai Magyarország területén azonban mindössze öt olyan korai megyeszékhely található, amely az évszázadok során nem pusztult el, nem épült rá az újabb és újabb korok települése, és területe szabadon kutatható. Ezek egyike Borsod, amelynek modern, tudományos igényű, a vár sáncaira és belső területére egyaránt kiterjedő feltárása Edelény város kezdeményezésére, és hathatós anyagi támogatásával 1987–1999 között folyt. Az ásatás igen gazdag eredményeket hozott, amelyek jelentősen hozzájárulnak korai történelmünk megismeréséhez. Nemcsak a Szent István-kori megyeszékhelyet, az ispáni várat, a hozzátartozó templomokat, és temetőt, hanem egy, a honfoglaló magyarság

életmódjáról, gazdálkodásáról, lakáskultúrájáról, az őseinket körülvevő természetéről árulkodó falut is sikerült feltárnunk. De a munka során bepillanthattunk a borsodi vár, és maga Borsod falu későközépkori történetébe is.

A 10. századi falu

4. kép: Leégett ház maradványai a borsodi faluban.

Mint említettük, a feltárás során, a várdomb területén egy települést találtunk. Ennek házai azonban nem kapcsolhatók az ispáni várhoz, mivel azt megelőzően épültek. A település leégett, valamennyi háza egyszerre pusztult el a falut sújtó tűzvészben (4. kép). Ami azonban a hajdani embereknek szerencsétlenséget jelentett, az, nagy szerencse a régésznek. Az összedőlt házak omladéka alatt ugyanis megőrződött teljes felszerelésük, a főzőedényektől a mezőgazdasági eszközökön át az egyszerű ékszerekig, minden. Az előkerült leletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a

település a 10. században, a magyar honfoglalás korában épült. Ez a falu Magyarország legnagyobb kiterjedésű, biztosan 10. századi települése, amelyet teljes egészében feltártunk. Összesen 11 házat sikerült kibontanunk, amelyek a domb északi oldalán két sorban, mintegy utca két oldalán, úgy helyezkedtek el. Nyolc házat viszonylagos épségben meghagyott számunkra a tűzvész, és az elmúlt ezer esztendő. Hármát azonban jórészt elpusztított. A házak kivétel nélkül az egykori földfelszínen álltak. A legtöbb háznak 40–50 cm vastag, vörösre égett agyagomladéka volt, amelyben sok követ találtunk. Ebből valószínűnek látszik, hogy a házak alapozása agyagba rakott kőből lehetett. Falaik viszont fából készülhettek. Erre utalnak az omladékok között lelt égett gerendamaradványok. Minden házban nagy mennyiségű, és változatos fajtájú gabonamagot is találtunk. Két esetben azt is meg lehetett figyelni, hogy a 8–10 cm vastag megégett magréteg a ház omladéka fölött helyezkedett el, amiből, mint látni fogjuk, érdekes következtetéseket lehet levonni. A házak omladékrétegének lebontása után előtűnt a tapasztott, átégett padlójuk. A házak kisméretű, nagy U betűre emlékeztető kemencéit szabálytalan alakú, nagyobb kövekből, kötőanyag nélkül építették meg. A legtöbb esetben a házak délkeleti sarkában helyezkedtek el. A tetőzet lezuhant maradványait több ház omladékai között is megtaláltuk. A házak egy helyiségből álltak, és nagyjából 16 négyzetméter alapterületűek voltak. Hogy az ajtajuk merről nyílhatott, arra semmiféle nyomot nem találtunk.

Az egyik legjobb állapotban megmaradt ház azonban nem kőalapozású, hanem négy sarkán fatuskókra állított boronaház volt. A fatuskók, és a legalsó gerendák megégett maradványait sikerült feltárnunk. Padlóját ennek is letapasztották, de a padlót borító vastag, égett agyagréteg azt bizonyítja, hogy a ház egyéb részei is ki lehettek tapasztva (5. kép).

Kemencéje a délkeleti sarokban állt. Nagyobb, szabálytalan alakú kövekből, kötőanyag nélkül állították össze.

5. kép: Leégett faház maradványai a borsodi faluban.

A kemence szája előtt, a padlóban két karólyukat is találtunk. Szétdőlt kövei közül pedig 16 ép, vagy csak a föld által összenyomott cserépedény látott napvilágot (6. kép).

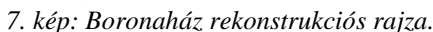
6. kép: Cserépedények egy leégett ház kemencéjének közelében.

Ebben a házban is leltünk égett gabona magvakat, amelyek 10 cm vastagságban borították a ház omladékait. Az omladékok, és a gabona magvak egymásra rétegződése azt bizonyítja, hogy ennek a háznak a korszakban eddig ismeretlen módon padlása is volt. Az egykori helyzetet úgy képzelhetjük el, hogy a kicsépett, tiszta gabonát a letapasztott padláson teríthették el, amely a ház leégésekor a földem fa és agyag részeivel együtt a padlóra zuhant. Borsodon hasonló helyzetet egy másik házban is megfigyelhettünk, ahol megközelítőleg fél mázsa terményt találtunk a padlás omladékai között. Ebben a faluban tehát legalább két olyan ház állt, amelynek padlása is volt.

Eddigi ismereteink szerint a korszak házai padlás nélkül, nyitott fedélszékkal épültek. Padlás jelentésű, „hiú” szavunk azonban ugor, vagy finnugor kori ősi örökségünk, így ismerete a honfoglalás körüli időszakban nem zárható ki. A borsodi házakat megelőzően padlásra utaló nyomokat máshol nem tudtak megfigyelni.

A padlás a későbbi évszázadokban is a paraszti lakóház szerves részét képezte. A kamrák mellett a legfontosabb tároló hely volt, ahol gabonát, élelmiszereket, gazdasági eszközöket tartottak. A padlást általában vastagon letapasztották. Ezzel kettős célt szol-

A boronaház kemencéjének szája előtt lelt két karólyuk valószínűvé teszi azt is, hogy a füst elvezetésére, illetve a tűz elleni védekezésre egyszerű szikrafogót is beépítettek. Hasonló egyszerű megoldású szikrafogókat a néprajzi anyagból jól ismerünk. Ezeket általában favázra készítették, sövényből, deszkából, gerendából, ritkábban téglából is. Rendszerint ki is tapasztották. A szikrafogók olykor nagyobb házrész fölé borultak, de gyakran közvetlenül a kemence szájához kapcsolódtak. Ez a szerkezet, ahogyan nevéből is kikövetkeztethető, megakadályozta, hogy a gyúlékony tető tűzet fogjon. A tűzhely meleg lángja, füstje a szikrafogónak ütközve lehűlt, és így oszlott szét. A legegyszerűbb szikrafogókat a házfalakra építették rá. Hasonló lehetett a borsodi házban felfedezett szikrafogó is, amely részben a ház falaira, részben azonban a kemence-száj előtt levert két karóra támaszkodott. Szikrafogó nyomát a borsodi falu még egy további házában is meg tudtuk figyelni (7 a-c, 8. kép).

8. kép: A Borsodon feltárt leletek alapján a kisorozvágyi Régészeti Parkban megépített boronaház

Amint láttuk, a borsodi falu valamennyi háza földfelszínen állt, kőből és fából épült. Ezek mellett rábukkantunk azonban egy agyagba rakott kövekkel megalapozott nagyobb lakóhelyre is (9. kép). A kőalapú épület 5x5 méteres volt, 80 cm vastag alapfalai arra engednek következtetni, hogy vagy nem lehetett túlságosan magas, vagy fentebbi szintjei nem kőből, hanem ugyancsak fából készültek.

9. kép: Kőalapú épület a 10. századi faluban.

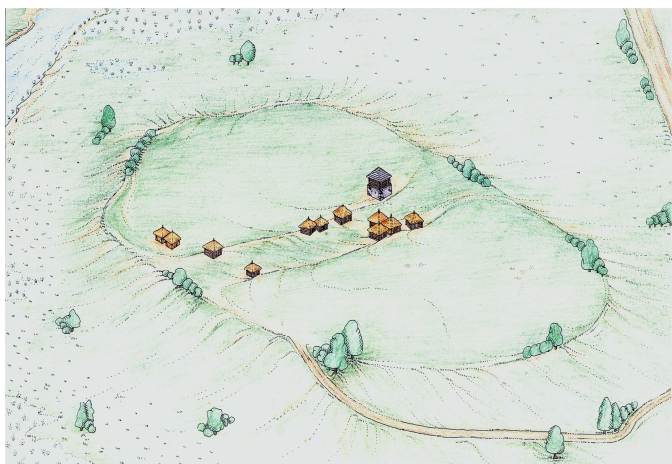
Ritkán ugyan, de Magyarország más területein is sikerült az Árpád-kor különböző időszakaiban épített kőházakra utaló maradványokat feltárni. A megfigyelések jórészt nem egyszerű falusi házakra vonatkoztak, a kőházakban rangosabb személyek, papok, birtokosok lakhattak. Minden bizonnyal így volt ez Borsodon is. Nagyon valószínű, hogy a kőépület a falu vezetőjének, egy 10. századi előkelőnek az otthona lehetett. Az sem kétséges azonban, hogy a többi, ugyancsak földfelszínen álló, kőből és fából épült házban közrendűek, a település vezetőjének emberei laktak. Mind ez élesen ellentmond a korábbi kutatások nyomán 10–13. századi falvainkról kialakult képnek. E szerint ugyanis Árpád-kori falvainkra az egy helyiségből álló, félig földbemélyített, lakóház volt a jellemző, amelynek kisméretű kemencéjéhez nem tartozott kémény. A füst a ház repedésein át távozott. E nagyon egyszerű lakókörülményeket biztosító hajlékot váltották volna fel a 14. század folyamán a föld felszínére épített, több helyiségből álló, a népi építészetből is ismert háztípusok. A 10–13. században általánosnak tartott nyirkos, füstös veremházakhoz képest a borsodi, füstmentes faházak, még mai szemmel nézve is, jóval magasabb lakáskultúrát képviseltek.

Az újabb ásatások, nem utolsó sorban a borsodi feltárás, bebizonyították, hogy a földbeásott házak mellett mindenkor léteztek földfelszíni épületek is, amelyek szervesen hozzátartoztak 10–13. századi falvaink képéhez. Ezeknek az épületeknek a jelentősége a 10. századtól kezdve az egész Árpád-koron át jóval nagyobb volt, mint azt korábban gondolták. Hogy az Árpád-korban léteztek faházak, azt hazai forrásaink egyértelművé teszik. Faházakra vonatkozó tömeges adataink a 13. századtól maradtak fenn. Ennek azonban elsősorban az az oka, hogy nagyobb mennyiségű írásos adatunk is csak ettől az időszaktól van. Amint azonban azt a borsodi példa is mutatja, faházak, sőt faházakból álló egész falvak, már a 10. században is léteztek. A magyarság famunkákban való jártasságát, amint azt később látni fogjuk, ispáni váraink is bizonyítják. De erre utalnak Ács, illetve a hasonló jelentésű, szláv ere-

detű Teszér nevű falvaink is. Az első ilyen nevű falut 1075-ben említik forrásaink.

A korábbi, és manapság ismét előszeretettel hangoztatott vélekedés szerint a Kárpát-medencébe érkező magyarság nomád nép volt. Semmiféle mesterségben nem volt jártas, házait, használati tárgyait az itt talált, és meghódított népesség készítette. Az Árpád-kor folyamán ezektől lesték el azután őseink a fazekasság, vasművesség, ács munkák stb. fortélyait. Ezzel szemben a borsodi 10. századi falu házai, és számos egyéb lelete azt bizonyítják, hogy őseink igen fejlett építészeti ismeretekkel, és mesterségbeli tudással érkeztek új hazájukba.

Élet a 10. századi faluban

10. kép: A borsodi 10. századi falu rekonstrukciója.

Annak ellenére, hogy a korszak ásatásainak is leggyakoribb lelete a kerámia, a 10–11. századi edényművesség vizsgálata hosszú ideig meglehetősen elhanyagolt terület volt. Jószérivel két jellegzetes edényfajtánk, a cserépbogrács és a nyakán vízszintes bordákkal tagolt edények eredetének és elterjedésének vizsgálatára korlátozódott. A közelmúltban azonban a kerámiakutatás jelentő-

sen föllendült, nemcsak régészeti, hanem természettudományos módszerekkel is igyekszünk a kor fazekas-fortélyainak végére járni. Az ilyen jellegű kutatások továbbfejlesztésére és kiszélesítésére feltétlenül szükségünk van, mivel sokszor, különösen a település-ásatások esetében, a kerámia az egyetlen lelet, amellyel az adott lelőhely korát meghatározhatjuk.

Mint említettük, a borsodi település valamennyi háza leégett (10. kép). A házakban a már használaton kívüli töredékeken kívül általában 12–16 ép, vagy csak a föld által összenyomott cserépedényt találtunk. Ezt, minthogy a házak leégtek, lakóik menekülés-szerűen, értékeik jelentős részének hátrahagyásával hagyták el otthonaikat, a korabeli háztartások teljes edénykészletének tekinthetjük. A borsodi gazdag és rendkívül szerencsés kerámialeletek lehetőségét nyújtanak arra, hogy egy településről származó, zárt, többségében ép tárgyakból álló leletegyüttest elemezzünk (11. kép). Ennek különösen akkor láthatjuk a jelentőségét, ha meggondoljuk, hogy ebből a korszakból ép kerámiatárgyakat eddig csak temetkezésekből ismertünk. A vizsgálat eredményei részben összevágna a korábbi kutatások megállapításaival, részben eltérnek azoktól.

11. kép: A borsodi edények egy csoportja.

Az edények között nem találtunk sem tűzálló agyagból, sem gyorsan forgó korongon készültet, sem pedig mázas darabokat. Ez általánosan jellemző a korszak edényművességére. Cseréptárgyaink a természettudományos vizsgálatok szerint mind helyi, Bódvavölgyi alapanyagból készültek. Közöttük döntő többségben vannak azok, amelyeket mindenféle előkészítés, soványítás, tisztítás, iszapolás nélkül, a természetben található agyagból formáztak. A borsodi edényeket kivétel nélkül kézi korongon, hurkatechnikával építették fel. Kézzel formált darabokat nem találtunk közöttük. Ez ugyancsak általánosnak tekinthető a hasonló korú kerámialeletek esetében. Az edényeket alacsony, általában 700 fok körüli hőmérsékleten égették ki. A borsodi edények nagy többsége piros-sárga színű, amely oxidációs, azaz oxigén jelenlétében végzett égetésre utal. Fazekas kemencét nem találtunk a faluban. Arra azonban, hogy a falunak volt fazekasmestere, több hasonló méretű, formájú és díszítésű edény is utal. Ezt bizonyítja egy kisméretű tálunk is, amely még az égetés előtt megnyomódott. Nem valószínű, hogy egy ilyen elrontott terméket megvásároltak és máshonnan elhoztak volna a borsodiak. Helyben azonban ezeket is fel lehetett használni. Az egy tál, amely még a kiégetés előtt megnyomódott (12. kép).

12. kép: Rontott fazekastermék a borsodi edények között.

A falu leégésekor a tűz az edények közül többön is nyomot hagyott (13. kép). Számos edény felülete felhólyagosodott, megrepedezett, néhány darab pedig erősen deformálódott.

13. kép: A falu leégésekor deformálódott edény.

Ilyen, másodlagosan megégett darabokat a település minden területén találtunk. Ez azt is jelzi, hogy a tűzvész a falu egészére kiterjedt. A másodlagosan megégett edények elemzése azt mutatja, hogy hirtelen, igen magas, 1750 fok körüli hőmérséklet keletkezett, majd ugyanilyen hirtelen el is csitult a tűzvész, az anyagok lehűltek. Ebből arra is következtethetünk, hogy a házak jórészt igen gyúlékony, és hamar leégő anyagból épültek. Ez összhangban áll a többi ásatási megfigyeléssel, amely szerint a borsodi házak fából készültek.

A Borsodon előkerült edények túlnyomó többsége fazék volt. Ez egyaránt jellemző a korszak hazai és külföldi lelőhelyeire. Egy-egy háztartáson belül különféle méretű, anyagú, kiégetésű, és minőségű fazék fordult elő. Feltehető tehát, hogy rendeltetésük sem volt azonos. Biztosan főzőedények voltak azok, amelyekben ételmaradékokat leltünk. A nagyobb fazekakat valószínűleg tárolásra

is használták. A házakban a használaton kívüli edényeket, csakúgy, mint manapság, egymásba rakva tárolták (14. kép).

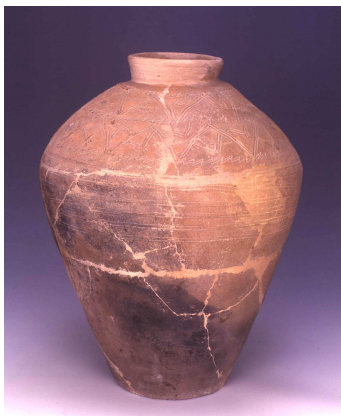

14. kép: Egymásba rakott fazekak egy ház romjai között.

Kétségtelen, hogy a hazai leletanyagban egyedülálló, nagy méretű, szűk szájú, hengeres nyakú, erősen hasasodó fazekunk tároló edény volt. Ezt bizonyítja, hogy megégett gabona magvakkal színültig telve találtuk meg (15. a-c kép).

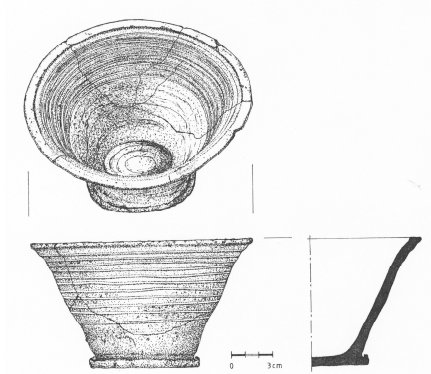
15. a, b kép: Gabonátároló edény feltárása.

15. c kép: Gabonátároló edény restaurálás után.

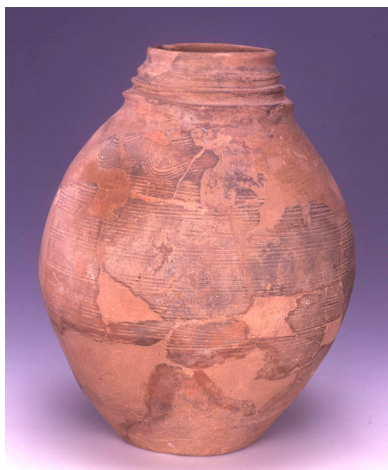
Az edénytípus legközelebbi párhuzamai a magyarság keleti szállásainak közelében elhelyezkedő szaltovó-majáki kultúra edényművességében találhatók meg. A tárolóedények Borsodon épp úgy, mint a szaltovó-majáki kultúra lelőhelyein, a kerámiaanyagnak csak kis, általában 1% körüli hányadát teszik ki.

A borsodi leletek között valamivel nagyobb számban fordulnak elő a tálak. Többségük kisméretű, alakját és méretét tekintve leginkább virágcserepre emlékeztet. A típus legjobb párhuzamai ugyan csak a szaltovói kultúra területéről származnak (16. kép).

16. kép: A kisméretű tál jellegzetes darabja volt a borsodi háztartások felszerelésének.

Az edények között külön csoportot alkotnak a nyakukon vízszintes bordával tagoltak, amelyekből a településen különböző méretű és formájú darabok láttak napvilágot. A bordás nyakú edények eredetével igen sokat, rendeltetésével azonban egyáltalán nem foglalkozott kutatásunk. Magam úgy vélem, hogy erre a speciális edénytípusra a tej feldolgozása, a tej, esetleg a tejtermékek tárolása során lehetett szükség. Az edények bordázott nyaka lehetővé tette, hogy a szájukat szorosan bekössék, és bennük kumiszt készítsenek, esetleg vajat rázzanak. A tejfeldolgozásnak ez a módja, amely során nem köpüléssel, hanem rázással állítják elő a vajat, egészen a közelmúltig ismert volt Magyarország egyes területein. A vajkészítéshez használt edények pedig nagy hasonlóságot mutatnak a 10. századi bordásnyakú előképeikkel. Az egyre szaporodó leletek azt bizonyítják, hogy ez az edényfajta, következésképpen maga a munkafolyamat is, amelyre használták, széles körben elterjedt és ismert volt a 10–11. századi Magyarországon (17–18. kép).

17. kép: Bordásnyakú palack.

18. kép: Kisméretű, bordásnyakú fazék.

Jelenlegi tudásunk szerint a nyakukon vízszintes bordával tagolt edények hiányoznak a Kárpát-medence 8–9. századi fazekas termékei közül. Így megjelenésüket a honfoglaló magyarság bete-

lepedésével kell kapcsolatba hoznunk. Ugyanakkor viszont ez az edényfajta az Árpád-kor későbbi időszakaiból (12–13. sz.) egyelőre nem ismert.

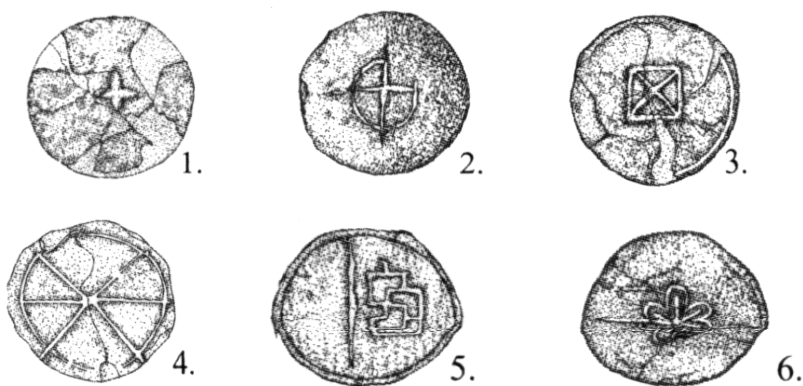
A borsodi kerámiatípusok számbavételénél igen feltűnő, hogy a több száz ép és töredékes edény között egyetlen cserépbográcsot, vagy bogrács töredéket sem leltünk. A cserépbográcsokkal foglalkozó rendkívül gazdag irodalom egyöntetűen úgy véli, ez az edényforma a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében, hozzátartozott annak jellegzetes félnomád életmódjához. Éppen ezért különös figyelmet érdemel, hogy a borsodi, minden kétséget kizáróan 10. századi magyar falu leletei közül hiányzik. E tényből kiinduló kutatásaim alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a cserépbogrács hiányzik a 10–11. századi temetkezések, valamint más, ugyancsak erre az időre keltezhető települések leletanyagából is. El kell tehát vetnünk a korábbi elképzeléseket, és meg kell állapítanunk, hogy a cserépbogrács nem a honfoglaló magyarsággal érkezett a Kárpát-medencébe. Használatát a 11. század második felétől, a 12. század elejétől tudjuk kimutatni, s csak ezt követően, a 12–13. században terjedt el tömegesen.

Az edények díszítése bekarcolt hullám- és vízszintes vonalakból, illetőleg ezek kombinációjából áll. A borsodi kerámiákon meglehetősen gyakori a 9. század jellegzetes díszítésmódja, a bekarcolt hullám-, és vízszintes vonalköteg. Ugyancsak archaikus, 9. századi hagyományokat mutat a több edényünkön is felfedezhető belső peremdísz, amely bár nem példa nélküli, meglehetősen ritka 10. századi környezetben. A kerámiatárgyak túlnyomó többségénél a díszítés az edény felső kétharmadát borítja. A borsodi edényeken azonban nem ritka az egész felületre kiterjedő díszítés sem, amely ugyancsak a szaltovói kultúra jellegzetessége.

Az edények körülbelül egyharmadának alján figyelhetünk meg különböző jeleket. Néhány közülük nem szándékos jegy, formázás közben keletkezett. A tudatosan készített, úgynevezett fenékbélyegek közül leggyakoribb a kereszt, és a kisméretű körben kereszt alakú. Ez egyaránt jellemző a korszak hazai és külföldi leleteire. A

borsodi edényeken többször előfordul még négyzetben András-kereszt alakú bélyeg is. Ez utóbbiak méretüket és alakjukat tekintve oly egységesek, hogy feltehető, egy kéz készítette őket. Jól ismert ez a fenékbélyeg típus a szaltovói kultúra területén is. Küllős kerék alakú bélyeget egy edényünkön találtunk. Ez mind a Kárpát-medencében, mind a szaltovói kultúra területén igen gyakori.

A hazai leletanyagban rendkívül ritka az egymásba metsző négyszögekből álló jel, és teljességgel egyedülálló két edényünk hatszirmú virág alakú fenékbélyege. Ez utóbbiak legközelebbi párhuzama ugyancsak a szaltovói kultúra edényművességében található (19. kép).

19. kép: Fenékbélyeg a borsodi edényeken.

A fenékbélyegek kutatásával igen régen foglalkozik a nemzetközi szakirodalom. A kutatók egy része szimbolikus tartalmat tulajdonít nekik, más részük mesterjegynek, esetleg tulajdonjegynek tekinti őket. A kérdés már a középkori kerámiakutatás hazai úttörőjét, Höllrigl Józsefet is foglalkoztatta. Nyomában a magyar régészeti kutatás a fenékbélyegek praktikus értelmezésére hajlik, többnyire mesterjegynek értelmezi őket. Anélkül, hogy a kérdést mélyebben érinteném, meg kell jegyeznem a következőket. A fenékbélyegek csak a kézi korongon késszült edényekre jellemzőek. Arra a korra, amikor, jelenlegi tudásunk szerint, a magyar fazekasság önellátó, háziiparszerű lehetett. Kevésbé valószínű tehát, hogy eb-

ben a korban olyan műhelyek, illetve mesterek dolgozhattak, akik termékeik megkülönböztetésére törekedtek volna. Ez, a még jóval későbbi, 17–18. századi fazekas mesterekre sem volt jellemző. Ráadásul az eddig ismertnél jóval nagyobb kereskedelmi forgalmat is feltételezne. Ennek viszont ellentmondanak a borsodi edényeken végzett természettudományos vizsgálatok, amelyek megállapították, hogy az edények helyi anyagból készültek, kereskedelem útján idekerült, import darabokat nem találunk közöttük. Ugyanakkor az edényeken feltűnő jelek az emberiség ősi és egyetemes szimbólumai közé tartoznak, mágikus, óvó, védő szerepük a néprajzi irodalomból közismert. Így az egyik borsodi edényünkön feltűnő, egymást metsző négyszögekből álló fenékbélyegben sem nehéz felfedeznünk az évezred óta napszimbólumként használt szvasztikát.

A borsodi kerámialeletek számos archaikus formát és díszítésmódot őriznek. E mellett, mint láttuk, igen erős szálak fűzik a szaltovói kultúra edényművességéhez is. Mindezek egy olyan ősi kultúra emlékei, amelyeket a magyarság még keleti hazájából hozott magával, s letelepedvén itt, a Bódva partján is megőrzött.

Mint már említettük a leégett házakban mindenütt találtunk megszenesedett gabonamagvakat. Összesen 47 helyről tudtunk mintát venni, ebből csaknem 9 kilónyi tiszta maganyagot lehetett megvizsgálni. A vizsgálat 120 növényfajtát különített el. Az előkerült leletek alapvetően két részre oszthatók. Az egyikbe az egykori környezet maradványai, a másik, jóval nagyobb mennyiséget képviselő csoportba, pedig a korabeli ember által termesztett növények emlékei tartoznak. Ez utóbbiak a gazdálkodásra, és táplálkozásra egyaránt világot vetnek. A 10. századi borsodi környezetre 80 növényfaj utalt. A tavaszi vetésű kapás-, és az őszi vetésű gabonagyomok a termesztett növényekkel kerültek a településre. Nagy számukból jelentős kiterjedésű szántóföldekre és kertekre lehet következtetni. A természetes növénytakaróból származó magvakat az emberek jártukban - keltükben, feltehetően a lábbeli-jükre, esetleg a ruhájukba ragadva hurcolhatták be a faluba. Egyes darabjai, mint például az orvosi ziliz, kúszó boglárka, sulymos sás

vízparti részekre, az azokat övező ligeterdőkre, valamint sásos területekre utalnak. A bodza, lyukaslevelű orbáncfű magja viszont erdei tisztásokra, sőt irtásterületekre mutat. Nemcsak a természetes növénytakaróból, hanem a korabeli gazdálkodást kiegészítő gyűjtögetés folytán kerülhettek a településre a mogoró, kökény, málna, bodza, lisztes berkenye maradványok. De erdei környezetből származik a nagy számban előkerült erdei mályva is, amelyet ehető magjáért tudatosan gyűjtöttek be. Közeli füves területre, rétre, legelőre következtethetünk a lándzsás útifű, lózsálya stb. magvaiból.

A termesztett növények között megtalálhatjuk a különböző gabonafajtákat, hüvelyeseket, kerti növényeket, termesztett gyümölcsöket, valamint az olaj és rostonövényeket.

A gabonafélék közül leggyakoribb a közönséges búza, és a rozs volt. A közöttük előforduló gyomnövények, mint például a konkoly, rozsnok, szulák, galaj, egyértelműen őszi vetésre utalnak. A gabonamagvak között előforduló gyomok alacsony betakarítási módra engednek következtetni. Ez, mint látni fogjuk, összhangban áll az előkerült mezőgazdasági eszközökkel is. A gabonaneműek között előfordult még árpa, és zab is, de az előzőeknél jóval kisebb arányban.

A kerti növények közül kiemelkedő mennyiségben látott napvilágot a borsó és a lencse. De találtunk vöröshagyma, fekete mustár, valamint petrezselyem magokat is.

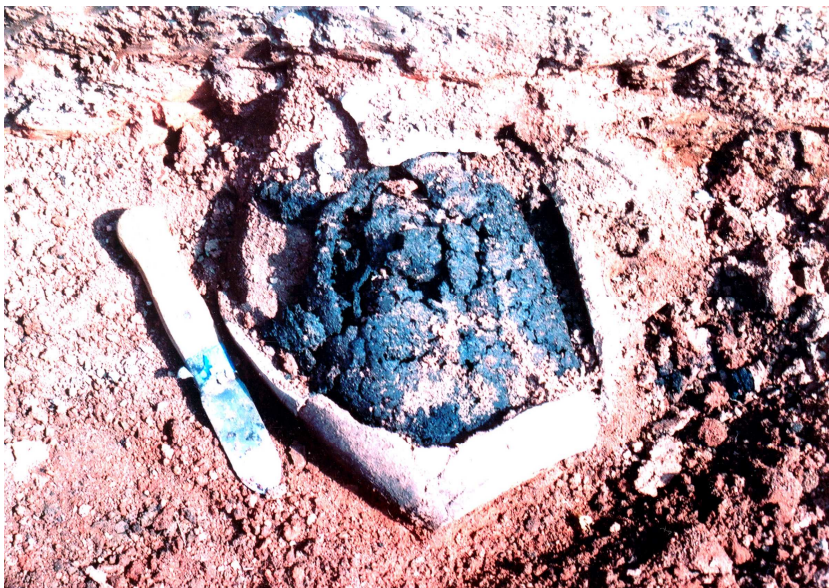
A termesztett növények közül ki kell még emelnünk az olaj- és rostonövényeket. Közülük lent viszonylag kis mennyiségben találtunk, de hogy termesztették, azt magjai bizonyítják. Nemcsak rostjait használták fel, hanem gazdag olajtartalma miatt, a magját ették is. Kendermag-leleteket a honfoglalás és Árpád-korból több helyről is ismerünk. Ilyen tömegben azonban, mint ahogyan Borsodon napvilágot látott, még sehol sem került elő. A 47 mintából kettő teljes egészében ebből állt, tehát feltételezhető, valamiféle készlettel állunk szemben. Előfordulhat, hogy vetőmagként tették félre. De az is meglehet, hogy élvezeti növényként fogyasztották.

A gabonapótló növények közül igen jelentős mennyiségben került elő olasz muhar. Ez a régiségben jól ismert, a köleshez hasonló, kásanövény volt, termesztési feltételei a kölessel azonosak. Ma azonban már emberi fogyasztásra nem használják. Két mintában kizárólag ezek fordultak elő. A borsodi magleletek között legnagyobb mennyiségben azonban az ugyancsak gabonapótló növényként ismert köles látott napvilágot. A kölesről általánosan elterjedt az a nézet, hogy a nomád népek gabonanövénye. A nomádok szállásváltó életmódjuk következtében szinte kizárólag ezt a növényt termesztették, mivel rendkívül igénytelen volt, vetése után nem volt szükség különösebb gondozására, és rövid tenyészideje folytán hamar beérett. A borsodi magleletek esetében azonban mégsem gondolhatjuk a kölest a „nomád földművelés” bizonyítékának. Először is a 47 mintából mindössze tizenötben volt túlsúlyban. Másodszor pedig, amint a már felsorolt növényekből is láthatuk, a borsodi falu népe sokféle növény termesztésével foglalkozott, amelyek nem nomád, hanem helyhez kötött, letelepült életmódot feltételeznek. Ilyen már maga az őszi vetés is, de ilyenek a kerti vetemények, amelyek a nomádok körében ismeretlenek. A gabonapótló növények mellett tehát fontos szerepet játszottak az egyéb növények is, amelyek sokrétű, és magas szintű növénytermesztésre mutatnak. A természeti környezetre utaló egyéb magleletek viszont, mint láttuk részben erdőirtásokról származtak. A kölest és a muhart pedig gyakran használták irtásterületek első vetéseként is. Ezt a tényt minden növénytermesztési szakkönyv kiemeli. A rövid tenyészidő, és az igénytelenség mellett ugyanis mindkét növény rendkívül ellenálló, és rosszul megmunkált talajon, gyakorlatilag a felszínen elszórva is kicsirázik. Mindebből tehát éppen nem a borsodiak nomád földművelésére, hanem sokkal inkább arra következtethetünk, hogy a falu népe irtásos földművelést folytatott, erdőirtással is növelte szántóföldjeinek területét. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a burgonya megjelenése előtt a köles töltötte be a legfőbb népélelmezési szerepet. A köles és a

muhar a kásaételek legfőbb alapanyagaként még a későközépkorban is nagy jelentőségű volt.

A szántóföldi és kerti növények mellett jóval kisebb szerepet játszottak a termesztett gyümölcsök. Az előkerült leletek közül tudatos termesztésre egyedül a szilvamagok utaltak. A többi, sajmeggy, cseresznye, meggy, málna, kökény, és a fentebb már említett mogyoró, lisztes berkenye, fekete bodza, inkább erdei gyűjtögetésből, mint művelt gyümölcsösből származhattak. Ez összhangban áll a korabeli Európa más területeiről megismert adatokkal. A gyümölcskertészet ebben az időben sehol sem játszott vezető szerepet. Előkerült több olyan növény magja is, amelyeknek zseme leveleit a régiek salátaként, vagy főzeléknek gyakran fogyasztották. Ilyennek tekinthetjük a fehér libatopot, a keserűgyökeret, és a juhsóskát. Nagyon valószínűnek látszik az is, hogy tudatosan gyűjtötték a gyógynövényeket. Számos olyan növény magot találtunk ugyanis, mint például a komló, a földi bodza, vagy a lyukaslevelű orbáncfű, amelyek gyógyhatása napjainkban is közismert.

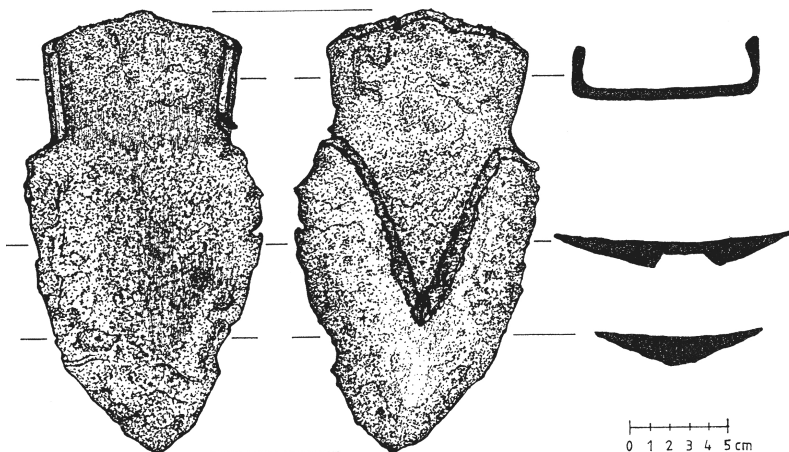
A magleletek vizsgálatából származó eredményeket néhány egészen különleges, egyedül álló leletünk is megerősítette. Több házból is előkerültek ugyanis megszenesedett ételmaradékok. Az egyik olaszmuharból, kölesből, borsóból, és lisztből vagy darából álló „vegetáriánus,” a másik viszont kölesből, borsóból, lisztből készült húsos kása volt. Az egyik házban viszont megtaláltuk a teljes vacsorát, „desszerttel” együtt. A kemence mellett egy eldől cserépfazekat leltünk, amelyet színültig kitöltött a benne főtt, elszenesedett étel (20. kép).

20. kép: Megszesenedett étel egy leégett házban.

A vizsgálatok során kitűnt, hogy egy gabonaőrleményből készült egytálétel volt. Alapját a kenyérbúza és rozs összevegyített darája alkotta, amelyet előbb birka-faggyúban megpirítottak. Ehhez hagymát, és gyökérzöldséget, pasztinákat, vagy karórépát adtak, majd felöntötték vízzel. Az egytálételben hús is főtt. Az ételmaradványt összetétele alapján – hús, hagyma, zöldség, liszt – az „ösgulyáslevesnek” tarthatjuk, és joggal tekintjük a gasztronómia-történet mérföldkövének. Nem kevésbé kuriózum ugyanennek a háznak egy másik ételmaradványa. Erdei gyümölcsökből, főként kökényből, vadalmából, vadrőzsből, vadrőzsából, somból készülő lekvárféleség lehetett, amelyet mézzel édesítettek meg. Bizonyos, hogy ezt nem lehetett kevergetés nélkül magára hagyni. A főzés még javában tartott, nem minden gyümölcsmagról főtt ugyanis le a húsa, amikor a műveletet hirtelen abba kellett, hogy hagyják. Feltehetően ekkor tört ki a tűzvész, amelynek következtében a falu leégett, összedőltek a házak, maguk alá temetve teljes felszerelésüket a fővő étellel együtt. A lekvár gyümölcsfajainak összetételéből

arra következtethetünk, hogy ez az esemény október táján következhetett be. A felsorolt gyümölcsök ugyanis csak ekkor találhatók meg együtt. A gyümölcsök tartósítása, a lekvár főzés még a 19. században sem volt általánosan elterjedt konyhai művelet. Éppen ezért igen nagy jelentőségű, hogy egy 10. századi faluban a nyomára bukkantunk.

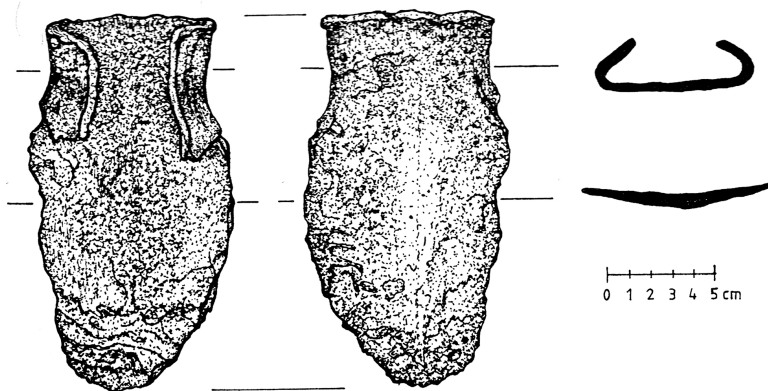

21. kép: A nagyobbik ekevas.

A fentebbi leletek egyértelműen arra mutatnak, hogy a borsodi 10. századi faluban számtalan növény termesztésével foglalkoztak, sokoldalú gazdálkodást folytattak. Erre utalnak az előkerült mezőgazdasági eszközök is. Elsőként a két ekevasat kell kiemelni. A 10–11. századi magyar leletanyagban ritkán fordulnak elő mezőgazdasági eszközök. Ekevas pedig ezideig még egyáltalán nem került elő. De kevés ekevasat ismerünk az Árpád-kor későbbi időszakából is. Mint említettük, egy ház padlásán, a tiszta, kicsévelt gabonamagok között láttak napvilágot. A korszak eketípusa az úgynevezett túró eke volt, amellyel csak kis mélységben tudtak szántani. Nevéből következően maga előtt kétfelé túrta a földet. Az ekevasat vízszintesen erősítették fel rá. A vasakon azonban gyak-

ran megfigyelhetők bizonyos kopások, amik arra utalnak, hogy szántás közben az ekét megdöntötték, vagy a vasakat eleve ferdén szerelték fel rá. Így egyfelé tudták fordítani a barázdát, mélyebben és jobban meg tudták vele művelni a földet. Ilyen kopásnyomok mutatkoznak a borsodi nagyobbik ekevason is. De hosszú használatára utal az is, hogy élét „nádolták,” vagyis a már megkopott élre megedzett acélszalagot hegesztettek. Erre nyilvánvalóan azért volt szükség, hogy az ekevas éle továbbra is kemény legyen, jól hasítsa a földet, teste viszont rugalmas, ne törjön el minden döccenőnél, nagyobb kőnél (21. kép).

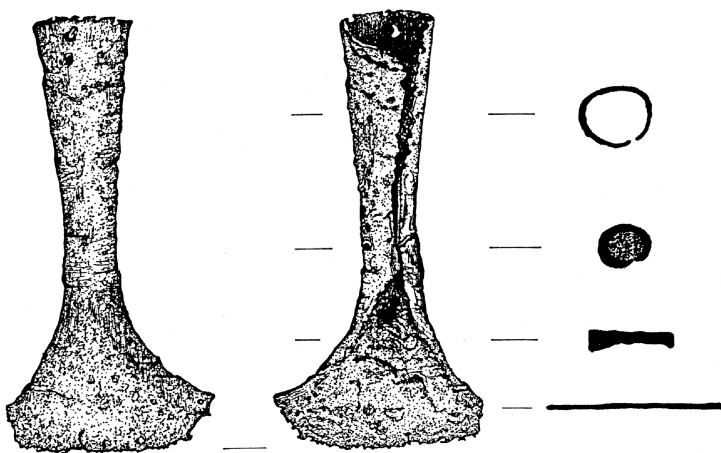
Kisebbik ekevasunk alig tenyérnyi, a sok használatától erősen megkopott. Ezzel a szerszámmal csak megkarcolni lehetett a földet. Összhangban a gabonamagvak, és a gyomnövények vizsgálatából levonható következtetéssel, valószínűnek tarthatjuk, hogy ezt az irtásföldök felszántásánál használhatták, ahol a művelés kezdetén nem is az volt a cél, hogy a földet nagy mélységben felszántásák (22. kép).

22. kép: A kisebbik ekevas.

Hogy egy házban két ekevasat is leltünk, nem lehet véletlen. Írásos forrásaink ugyanis azt bizonyítják, hogy a későbbi időkben is ez volt a gyakorlat, egy ekéhez két „lapos”, vagy „szántóvas” tartozott. Az ekevasak előkerülése eleve feltételezi, hogy a borso-

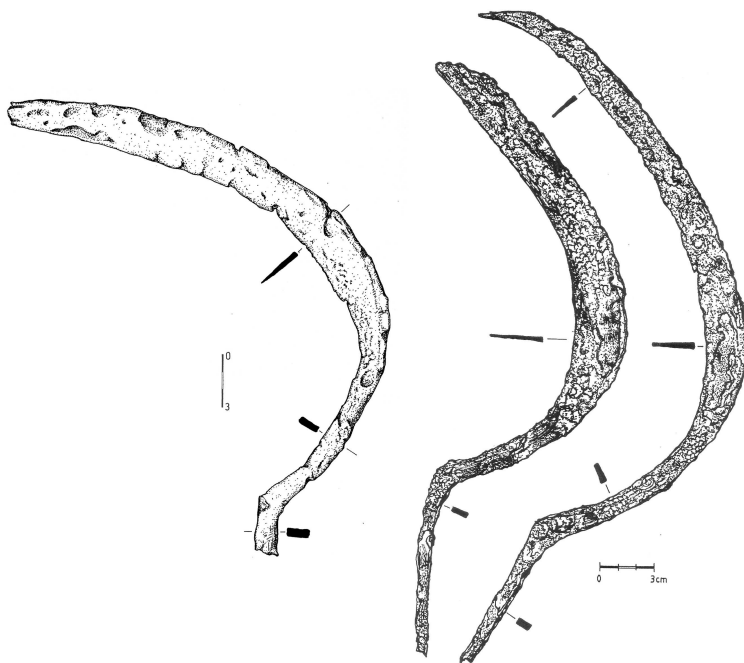
diak szarvasmarhát is tenyésztettek. A szarvasmarha ugyanis ebben az időben, de még ezt követően is sokáig, a földművelés igásállata volt. És valóban, a település állatcsontjainak vizsgálata egyértelműen azt mutatja, hogy a szarvasmarha csontok száma kiemelkedően a legmagasabb a leletek között. Árpád-kori forrásaink, ha egyáltalán szólnak ekékről, akkor csak a 8–10 ökör által vontatott „aratum magnumot”, nagy ekét említik. Feltehetően ezekhez a borsodiaknál nagyobb vasakat használtak. Meglehet, hogy a 10–11. században a hat ökör vontatta, kisebb eke lehetett általános. István király törvénye ugyanis az újonnan épülő templomok papjainak el látására ennyit írt elő.

23. kép: Ösztöke a 10. századi faluból.

A szántás eszköze az ösztöke is, amely Borsodon ugyancsak napvilágot látott (23. kép). Az eszköznek kisméretű, háromszög alakú, ívelt élű pengéje volt. Tölcséresen kiszélesedő köpűje segítségével erősítették fel egy hosszú fa nyélre. Az ösztöke eredeti rendeltetése az volt, hogy az ekére ragadt sarat letisztítsák vele. Feltehető azonban, hogy időnként az ekét húzó állatokat is ezzel serkentették gyorsabb mozgásra. Ezt bizonyítja nyelvünk „ösztökél,” azaz buzdít, serkent jelentésű szava is.

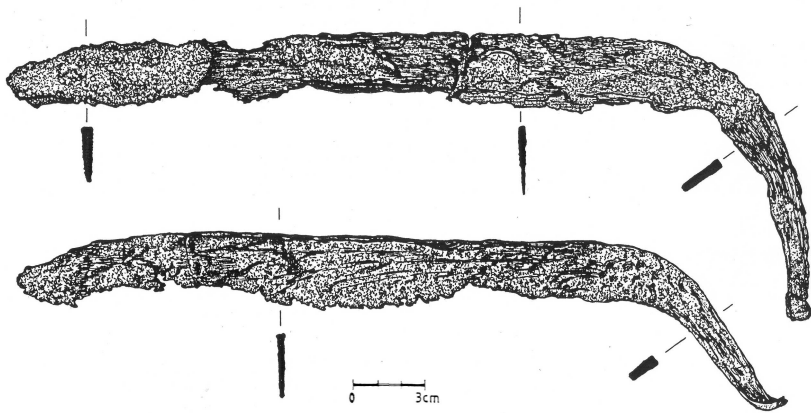
A gabona betakarítására sarlók szolgáltak. Mai fogalmaink szerint sarlóval a nehezen hozzáférhető helyekről a fűvet vágják le. A sarlónak ez a funkciója azonban egészen új keletű. A középkorban kizárólag aratásra használták. Ebből a feladatköréből csak a középkor végén kezdte kiszorítani a hosszú kasza, amely akkoriban terjedt el. Az aratási módtól függően a sarlókat „fogazták”, vagyis pengéjük egy részét fűrészszerűen alakították ki. Ezzel közvetlenül a kalász alatt fűrészelték, míg a fogazatlan sarlóval a kaszához hasonlatosan a talaj közelében vágták el a gabona szárát. A borsodi sarlók mind fogazatlanok voltak, amelyekkel, ahogyan azt a gyomnövények vizsgálata is bizonyította, alacsonyan vágva takarították be a gabonát (24. kép).

24. kép: A sarlók az aratás eszközei voltak egészen a közelmúltig.

Speciális fűvágó szerszám, a takarmánygyűjtés eszköze volt a rövid kasza, amelyből kettő is napvilágot látott Borsodon. Jellemző

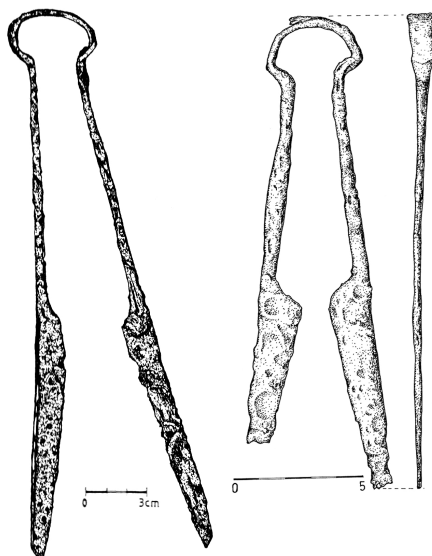
zetes formája lehetővé tette, hogy a füvet tányérszerű részekben a fás, bokros, hepe-hupás, területeken is levágják. Először jobbról balra vágtak, majd magasan a levegőbe emelve átfordították a fejük fölött, és balról jobbra suhintottak vele. A vágás így nem párhuzamos a talajfelszínnel, mint a hosszú kaszánál, hanem íves, teknőszerű. Ez a technika azonban lehetővé teszi, hogy olyan terepen is használják, ahol a hosszú kaszával nem lehet dolgozni. Az újabb kutatások bebizonyították, hogy a rövid kasza a 10. századtól megtalálható mezőgazdasági eszközeink között. A honfoglaló magyarsággal újfajta rövid kasza jelent meg a Kárpát-medencében. Ez alakját tekintve különbözik a szláv népek által használt hasonló szerszámoktól. Az eszköz használata egyben azt is bizonyítja, hogy a 10. századi magyarság nemcsak rideg pásztorkodást folytatott, hanem kiterjedt ismeretei voltak az állatok takarmányozását illetően is. A borsodi két rövid kasza azt jelzi, az itteniek sem pusztán az enyhe télre, és az isteni gondviselésre bízta állataikat, hanem maguk igyekeztek gondoskodni róluk (25. kép).

25. kép: A rövid kaszák speciális fűvágó szerszámok, a takarmánygyűjtés eszközei voltak.

Az állattartás eszköze volt a településen lelt birkanyíró olló is. A rúgós, egy darabból készült szerszám formája ősrégi, már a vas-

korban kialakult, de gyakorlatilag napjainkig ilyet használnak. A néprajzi analógiák szerint a birkanyíró ollót jobb kézben tartották, míg ballal az állatot tartották (26. kép).

26. kép: Birkanyíró ollók.

Mint említettük, az állatcsontleletek azt bizonyítják, hogy a borsodiak legnagyobb számban szarvasmarhát tartottak. Ezt jócskán lemaradva követte a sertés, majd még kevesebb juh, és ló. A településen házi szárnyasok és kutyák is éltek még. Ezer szarvasmarhacsont-leletre azonban mindössze 29 ló jutott. Ez a számarány a takarmányozásra utaló eszközökkel együtt ismét csak azt erősíti meg, hogy a település lakói távolról sem nomád, hanem nagyon is letelepült életmódot folytattak. A magleletek pedig egyértelművé teszik, hogy széleskörű növénytermesztési ismeretekkel rendelkeztek, és elsődleges megélhetési forrásuk az irtásos földművelés volt. Az őket körülvevő környezetre a már említett növényi maradékokon kívül a vadászott állatok csontjai is utalnak. Legnagyobb arányban vaddisznó, és gímszarvas csontok láttak napvilágot, de

szépszámmal vadászták az őzeket és a bölényeket is. A környék erdeiben éltek azonban más nagyvadak, így például őstulok, és barnamedve is. Borz, róka, hód, és mezei nyúl csak ritkán került a borsodiak terítékére.

A honfoglaló magyarság nomád voltát valló kutatók még ma is gyakran megkérdőjelezik a településásatások eredményeit. Úgy vélik, az előkerülő leletek nem bizonyítják kellőképpen a településen élők nemzetiségi hovatartozását. Ha tehát egy földművelő közösség emlékeit tárjuk föl, abban mindjárt a magyarságnak alávetett, szolgarendű, idegen etnikumú népesség települését vélik látni. Ahhoz azonban, hogy a 10. századi borsodi faluban magyarok éltek, kétség sem férhet. Ugyanabban a házban ugyanis, amelyből az ekevasak és az egyik rövid kasza előkerült, két zabla oldalpálcát is találtunk, amelyeket agancsból faragtak. Felületüket megcsiszolták. Az egyik darab hátoldala a megmunkálás közben eltört. A másik felületét azonban két palmettacsokorból álló mintával díszítették. Ez a díszítésmód pedig azonos a fém tárgyakon feltűnő, jellegzetesen magyar motívumkinccsel. Hogy nem valami „protokoll,” vagy idegenektől levetett tárgyról van szó, azt az is igazolja, hogy félkész darabokat találtunk. Bizonyosak lehetünk tehát benne, hogy a zablák helyben készültek, a házban élők közül faraghatta valaki. És azzal a mintával díszítette, amelyet ismert, amely a sajátja volt, amelyet a kezében érzett (27. kép).

27. kép: Palmettacsokorral díszített faragott csont zablaoldalpálca a falu egyik házából.

Nagyon valószínű, hogy a borsodi település egy 10. századi előkelő központja volt. A település kutatása során azonban kitűnt, hogy Györffy György elmélete, amely szerint az ispáni várak közül több egy-egy nemzetségszék központjaként már a 10. században felépült, Borsod esetében nem igazolható. A 10. századi Borsod ugyanis nem vár, hanem egy falutelepülés volt. A település házai leégték. A házak romjai között talált nyílhegyek azonban arra engednek következtetni, hogy a tűzvész nem magától, hanem esetleg ellenséges támadás következtében keletkezett. A leégett falut lakói elhagyták, és nem is tértek többé vissza ide. A házak betemetődtek, és a falu helye is elfelejtődhetett az ispáni vár építésének idejére. Ha nem így lett volna, ásatásunkon nem találhattuk volna meg a házak teljes felszerelését. Az ép tárgyakat, különösen pedig a vaseszközöket, ekevasat, rövid kaszát, sarlót, nyílhegyet, stb. bizonyosan összegyűjtötték volna, hiszen a vas az egész középkorban olyan értéket képviselt, amelyet még törötten is érdemesnek tartottak őrizni, veszedelem idején pedig elrejtteni. Kétségtelen tehát, hogy a 11. században épült ispáni várat Borsodon egy 10. századi előkelő, törzsfő, vagy nemzetségszék központjára építették rá. Az élet azonban nem volt folyamatos Borsodon, a falu pusztulása és az ispáni vár felépítése között meglehetősen hosszú idő telhetett el. Ezt bizonyítja az is, hogy a házak romjain 35–70 cm vastag humusz képződött.

Az ispáni vár

Mint említettük, a borsodi földvár egyike a mai Magyarországon beépítetlen területen álló, tehát jól kutatható ispáni várainknak. A másik négy, hasonló adottságokkal rendelkező ispánsági vár (Abaújvár, Somogyvár, Szabolcs, Visegrád) kutatását az 1970-es években nagy erővel kezdték meg. A munka azonban elsősorban anyagi okok miatt előbb lelassult, majd abbamaradt. A feltárások jórészt a várak sáncaira korlátozódtak. Csak kevés lehetőség adódott a várbelsők átvizsgálására. Éppen ezért a borsodi földvár

feltárása rendkívül jelentős, hiszen itt nemcsak a sáncok átvágására, hanem a várbelső teljes feltárására, valamint a sáncokon kívül álló templom megkutatására is módunk nyílt (28. kép).

28. kép: Légi felvétel a borsodi földvárról.

A vár maga a Cserehát kistáj délnyugati részén elterülő, a Bódva mocsarai által körülvelt alacsony dombon áll, amely 15 méterrel magasodik a folyó szintje fölé. Erre emelték a napjainkra már erősen lepusztult sáncokat, amelyek meglehetősen kicsi, 1,7 hektáros területet ölelnek körül. A sáncok a keleti és nyugati oldalon maradtak meg legépebben, itt megközelítően öt méter magasan állnak. A vár Borsod megye első központja, a körülötte kialakult Borsod település pedig, amely 1950-től Edelényhez tartozik, a megye névadó települése volt. A történeti Borsod megye egyike az István király által, az államalapítás során létrehozott megyéknek. Területe, határai napjainkig változatlan formában őrzik a 11. századi megyeszervezés emlékeit.

Az 1987-ben meginduló régészeti feltáró munka a vár sáncainak kutatásával kezdődött. Ennek elsődleges célja az volt, hogy megállapítsa a vár építésének pontos idejét, és tisztázza a sánc szerkezetét. A sánc kutatása, átvágása, igen aprólékos, nagy kitaratást igénylő, hosszadalmas munka. Mint amikor egy tortaszeletet vízszintesen is megpróbálunk továbbbszeletelni. A régész feladata a sánc egymást követő rétegeinek lehántása. Minden egyes réteg megfigyelése, dokumentálása, rajzolása, fényképezése. Az egymást követő rétegek részleteiből azután összeáll a szerkezet egésze. A borsodi várban e munka elvégzését Nováki Gyulának köszönhetjük.

29. kép: Kazettás faszerkezet maradványa a sáncban.

A kutatás elsősorban azt bizonyította, hogy a korábbi elképzelésekkel ellentétben a várnak nincsenek sem őskori, sem szláv előzményei. A jelenleg is álló sáncokat egy 10. századi településre építették fel az államalapítás korában. A 10 méter széles földsáncban igen komoly faszerkezetet leltünk. 20–30 cm átmérőjű gerendákból szabályos négyszög alakú kazettákat hoztak létre, amelyeket földdel töltöttek meg (29. kép). A kazetták egymástól 4 méter-

re, a sánc külső és belső oldalán helyezkedtek el, közöttük az erősen ledöngölt földben csak néhány, a szerkezet merevítését szolgáló gerendát találtunk. A gerendákat négyszögletesre bárdolták, összeillesztésüket, egymásba csapolásukat jól meg lehetett figyelni (30. kép).

30. kép: A faszerkezet össze csapolásának nyoma.

A kazetták függőlegesen sűrűn követték egymást. Amint néhányat egymásra raktak, azonnal földdel töltötték ki a közöket. A vízszintesen, a sánc irányában egymás mellett elhelyezkedő kazetták is kötésben voltak, erősítették egymást. Ezt kívánta ugyanis a szerkezet stabilitása, amelyre feltétlenül törekedniük kellett. Ha ezt nem így készítették volna, a fa konstrukció értelmét veszítené. A sáncba épített földtömeg, ha egyéb nyomás nem is érte, a saját súlyánál fogva lassan szétnyomta volna a faszerkezetet. Egy ilyen hibát, és a javítását a borsodi földvár sáncának egyik szakaszán fel is fedeztünk. A földdel feltöltött kazetták egymásra helyezésével épült fel a várfal, amely a külső oldalon 5–6 méter, belül ennél valamivel kevesebb lehetett. Ma már természetesen igen nehéz meg-

állapítani a várfal eredeti magasságát, mivel az elmúlt évszázadok során erősen megsérült, és néhol teljesen el is pusztult. Ezt a kazettás várfalat több helyen, ahol a terepalakulat úgy kívánta, karnyi vastagságú gallyakból összeállított, igen sűrű rácsszerkezettel meg is alapozták (31. kép).

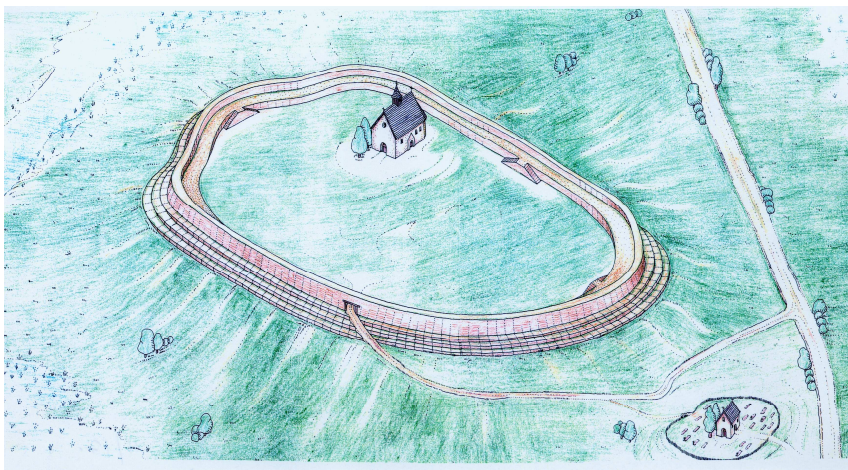

31. kép: A kazettás várfalat megalapozó rácsszerkezet.

A várat három oldalról a Bódva folyó mocsarai is védték. Kapuja a déli oldalon nyílhatott.

Maga a tény, hogy a földsáncokban fa maradványok is előfordulnak, nem volt ismeretlen a szakemberek előtt, hiszen ezt már a 19. század végi kisebb kutatások alkalmával is megfigyelték. Az 1926-os szondázó ásatása során a borsodi sáncban is talált famaradványokat Leszih Andor. Az azonban csak a '70-as években megindult nagyszabású földvárkutatási program során vált világossá, hogy a várak sáncainak a vázát minden esetben a borsodihoz hasonló, igen komoly faszerkezet alkotja. A sáncokba beépített föld és fa arányának meghatározása óriási vitát váltott ki a várkutatók körében. Egyesek ugyanis úgy vélték, a faszerkezetet teljes egészében földdel fedték be, és valamilyen módon meggyújtot-

ták, hogy a föld kiégetése révén szilárdabbá tegyék a sáncokat. Véleményük szerint így történhetett, hogy a sáncok egy része vörösre égett, amit több sáncátvágás, így a borsodi során is megfigyeltek. Ezt a tényt egyébként már a 19. századi szórványos ásások és felmérések is rögzítették. Mások viszont amellet kardoskodtak, hogy a sáncok csakis véletlenszerűen, ostrom, vagy tűzvész folytán éghettek ki. Erre utal, hogy egyetlen sáncunk sem égett át teljes egészében, hanem csak néhány részletében. Az úgynevezett vörössánc vita lezárásához a borsodi eredmények nagyban hozzájárultak. Nem utolsó sorban a borsodi földvár feltárása tette ugyanis világossá, hogy az ispáni várak nem faszerkezettel erősített földsáncok, ahogyan korábban vélték, hanem éppen fordítva, egy szintig földdel feltöltött favárak voltak. Bizonyos, hogy a faszerkezet külső oldalát nem takarták be földdel, hiszen akkor nem tudtak volna olyan meredek földrézsút kialakítani, amely idővel ne vált volna lóval, vagy gyalogszerrel megmászhatóvá, azaz védhetetlenné. Csakis a szabadon álló faszerkezet tette lehetővé, hogy a várfalak kívül függőlegesek legyenek, és formájukat ezer éven át, napjainkig megőrizzék (32. kép).

32. kép: A borsodi földvár rekonstrukciója.

Minthogy azonban a gerendavárfal igen gyúlékony, a külső oldalát agyaggal tapasztották be, amelynek nyomait több esetben megtalálták. Azt is ásatás igazolta, hogy ezek a várfalak „természetes” úton, azaz ostrom, vagy véletlen tüzeset révén égtek meg. A borsodi várfal egyes részein ugyanis látszott, hogy a tűz a külső oldalról terjedt, és csak egy bizonyos mértékig égte át a sáncot.

A régészeti feltárások eredményei alapján mérnök szakértők a sáncok felépítésének anyag- és munkaerő szükségletére vonatkozó számításokat is végeztek. Eszerint például az abaújházi vár 754 méter kerületű sáncában 72 260 köbméter földet halmoztak fel, amelybe 11 770 köbméter fát építettek bele. A munkát 100 ember 810 munkanap alatt tudta elvégezni. A sáncba beépített fa mennyiséget egy 500x800 méteres, azaz 40 hektáros erdő kivágásával lehetett biztosítani, amely mai mértékünkkel 1200 kisvasúti vagon fát jelent. Természetesen az építéséhez szükséges időt, és a munkaerő nagyságát az is befolyásolta, hogy milyen messziről kellett a kivágott fát szállítani és hogy ezt, mielőtt a sáncba beépítették, kiszárították-e. Mindezeket figyelembe véve valószínűnek tarthatjuk, hogy a 3,9 hektáros abaújházi vár viszonylag rövid idő, három, három és fél év alatt felépült. Ennél feltehetőleg jóval kevesebb idő kellett a fele akkora méretű borsodi földvár felépítéséhez, viszont sokkal több a soproniéhoz, amelynek területe meghaladja a 8 hektárt. Ezek a számítások azt is világossá teszik előttünk, hogy egy-egy ilyen vár felépítése igen komoly szervezési munkát igényelt. Pusztán létük pedig egyértelműen igazolja hogy a magyarság ugyancsak járatos volt a famunkákban. Hogy a fa kazetták feltöltéséhez szükséges földet mivel szállították, nehéz lenne megmondanunk. A borsodi vár sáncában több féle föld, többek között a Bódva árteréből származó iszap rétegződését is meg lehetett figyelni (33. kép).

Önkéntelenül is a 19. század végi nagy földmunkák, folyamszabályozások, vasútépítkezések kubikusai jutnak eszünkbe, akik hosszú sorokban egymás mögött haladva, csaknem meztelenül, a maguk készítette fa talicskával, vagy éppen hátukon óriási vesszőkosarakkal szinte futólépésben hordták a földet.

33. kép: A sánc átvágás közben.

Még az elfogult szemlélő számára is lenyűgözőek lehetnek ezek az adatok. Igaz ugyan, hogy a várfal nem kőből, hanem fából és földből épült, ez azonban a korabeli Magyarországon és Európában általánosan elterjedt gyakorlat volt. Korántsem jelentett elavult, korszerűtlen építkezési módot. Az első várépítési hullám Európa-szerte a 9–10. században kezdődött. Ekkor a hazaiakhoz hasonló várak keletkeztek orosz, lengyel, német, francia, sőt angol területen is. A kutatók egy csoportja egyenesen úgy véli, e várak építésére a normann és a magyar kalandozások miatt kényszerültek Európa lakói.

A várfeltárások során, több helyen 10. századi leletek, településrészletek is előkerültek. Borsodon pedig, amint láttuk, egy teljes 10. századi falu látott napvilágot. Ezeknek azonban semmi közik sincs az államalapítás során épült várakhoz. A régészeti adatok tehát nem igazolták Györfy Györgynek azt az elképzelését, amely szerint már a 10. században több vár is állt volna Magyarországon. Jelenlegi tudásunk szerint a magyarországi várépítés az államszervezéssel egy időben, a 10. század végén, a 11. század elején indult meg. A korábbi időkben az expanzív magyar külpolitika, a számos európai országban kalandozó erős magyar seregek ezt feleslegessé is tették volna. A kialakuló magyar államnak azonban szüksége volt a várakban létrejövő katonai, gazdasági, világi és egyházi központokra. Nem véletlen tehát, hogy nagyjából egy időben, bámulatosan egységes módon sok várat építettek. Legkorábbi váraink a határterületeken álltak. Míg a győri, soproni, mosoni és nyitrai az ország nyugati, addig az abaújtúri, borsodi, szabolcsi, zempléni az északi határokat védte.

E korai váraknak nemcsak az építési módjuk volt egységes, nagyfokú hasonlóságot tapasztalhatunk a helyük kiválasztásában is. Építésükre a magas hegyek előterében álló alacsonyabb dombokat választották ki, amelyek folyók mellett, nagyobb utak mentén vagy kereszteződésében feküdtek. A várfalak többnyire követték a természetes dombvonulatot, így kevés egyforma méretű és alakút találhatunk közöttük. Láttuk, hogy Borsod igen kicsi. Ezzel szemben például Abaújtúr 3,9 hektáron, Sopron pedig, amely a legnagyobb államalapítás kori váraink között, 8,7 hektáron fekszik.

Az újabb kutatásokból világossá vált az is, hogy az általánosan használt „földvár” elnevezés téves. Nemcsak azért, mert mint láttuk, valójában a várak nem elsősorban földből, hanem sokkal inkább fából épültek, hanem azért is, mert építésük idején nem használták ezt a szót rájuk. A várakat tekintet nélkül az építő anyagokra a 11–12. században a latin *civitas*, a 13. századtól pedig a *castrum* szó jelölte. Szórványosan előforduló magyar elnevezésük, pedig vár volt. A *castrum terreum*, azaz földvár kifejezést, amint

azt éppen egy, Borsodról szóló 14. század eleji adatunk is bizonyítja, csak a már elpusztult, használaton kívüli várakra alkalmazták. Ilyen értelemben tehát ma már valamennyi ispáni várunk csak „földvár”. Virágkorukban azonban igen jelentős, bevehetetlen várak voltak.

Ugyancsak Györffy György elméletére visszavezethető kérdéskör az ispáni várak elavulásának ideje. Bár az elmúlt harminc évben sok bírálat érte Györffy teóriáját, abban mindenki egyetértett, hogy az ispáni várak a tatárjáráskor elveszítették jelentőségüket, korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Csakhogy a mongolok a honfoglaló magyarokhoz hasonló haditechnikát alkalmaztak. Nem töltötték idejüket várostromlással, ha lehetett, felgyújtották, ha pedig nem, megkerülték őket. Sőt, írásos forrásaink egyenesen azt bizonyítják, hogy ispánsági váraink, és hadinépük a tatárjárás idején derekasán helytálltak. Egy 1242-ből származó adatunk szerint a megyeszékhelyek, például Győr, Moson, Sopron, Abaújvár, Trencsén, Pozsony, Nyitra a tatárokkal szembeni ellentámadás fő központjai voltak. Még a 13. század második felében is a vármegyei katonaság alkotta a királyi haderő jó részét. Valószínű tehát, hogy korai megyeszékhelyeink nem hadászati korszerűtlenségük miatt veszítették el jelentőségüket. Ebben inkább az a nagyarányú társadalmi-gazdasági változás játszhatott szerepet, amely a 13. század második felében végbement. Ennek során az István király által létrehozott királyi vármegye felbomlott, s átadta a helyét a más alapokon szerveződött nemesi megyének. Borsod esetében ezt egész pontosan nyomon lehet követni. Borsodot 1261-ben, de még 1282-ben is saját váraként említi a király. Nem kétséges tehát, hogy ekkor még várként működött. 1273-ban a borsodi vár katonái még a király hadseregében harcoltak. Az egykori megyeszékhely 1334-ben azonban már egy magánföldesúr birtoka volt, és a várat csak mint „Feldwar-nak nevezett árkot” említik.

Mint láttuk, sok más korai várunkhoz hasonlóan Borsod is Anonymus művében szerepel először. Elbeszélése szerint a várat Bors vezér építtette, akiről a vár nevét is nyerte. Hogy Bors való-

ban 10. századi vezér volt-e, aki itt tartotta szállását, vagy 11. századi személyiség, a megye első ispánja, nehéz lenne megmondanunk. Az azonban kétségtelen, hogy előbb a vár, majd a megye is róla nyerte nevét. A Bors személynévnek semmi köze sincs a fűszernövényhez, a török eredetű *bars* = *tigris* szóból származik. A hozzá járuló 'd képzőnek a régi magyar nyelvben kétféle jelentése volt. Egyrészt kicsinyítő képző, így a Borsod helynév annyit tenne „kicsi Bors”. Ezt a jelentését ismerte Anonymus, aki szerint azért hívták Bors várát Borsodnak, mert kicsi. És valóban, ahogyan említettük, a vár jóval kisebb más államalapítás kori megyeszékhelyeknél. Másrészt azonban a 'd képző a birtoklás kifejezésére is alkalmas volt, így a Borsod helynév azt is jelentheti „Borsé”.

A magyarországi várépítéset eredetét a korábbi, főként az '50-es évek erősen szláv barát, politikai indíttatású kutatása, a megyerendszerhez hasonlóan szláv eredetűnek tartotta. Úgy vélte, a magyarság a várépítést a Kárpát-medencében talált szláv népektől tanulta el a honfoglalás után. Az elmúlt időszak számos kiváló várkutatójának, elsősorban Nováki Gyulának, Sándorfi Györgynek, és Bóna Istvánnak a munkássága azonban bebizonyította, hogy ez nem felel meg a valóságnak. Őseink igen jó várépítészeti ismeretekkel érkeztek új hazájukba, amelyet mikor szükségessé vált, használni is tudtak. Ezt bizonyítja maga a vár szavunk is, amelyet jóval a honfoglalás előtt, iráni népektől vettünk át.

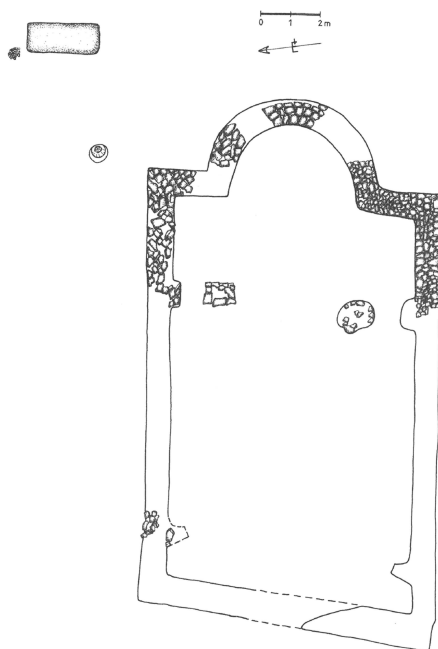
Az esperesi templom

Magyarországon a világi közigazgatási rendszerrel párhuzamosan indult meg az egyházszervezés is. Ennek során 10 egyházmegye jött létre, amelyek élén a püspökök álltak. Az egyházmegyek fennhatósága több világi megye területére terjedt ki, amelyekben az esperesek képviselték őket. Az esperességek általában egy-egy világi megye területét foglalták magukban. Györffy György volt az első, aki feltételezte, hogy az esperesek székhelyei,

legkorábbi templomaink, a megyeszékhelyeknek készült várakban, azok védelme alatt épültek fel. Feltételezése az ispánsági várak régészeti feltárása során nyert bizonyosságot. Megdöbbentő élmény volt számomra, amint az elmélet valósággá vált, és a borsodi vár feltárása során kibontakozott előttünk Magyarország egyik legrégebbi temploma.

A várbelső ÉK-i oldalán, 1,5 méterrel annak szintje fölé magasodva egy kisebb domb helyezkedik el. Ennek kutatása során egy íves szentélyzáródású, nagyméretű templom alapjait bontottuk ki, amelyre a felszínen semmilyen jel sem utalt. Viszonylag kis mélységben azonban kirajzolódott előttünk az alapozási árka, amelyben jobbra csak habarccsal és apró kövekkel kevert földet találtunk. Az alapozásból ugyanis az elmúlt évszázadok során csaknem teljes egészében kitermelték a köveket. Az eredeti, habarcsba rakott, szabálytalan alakú, kemény mészkőből álló alapozás csak kis szakaszokban, a templom két vállánál, illetve a szentélyben maradt meg. Az alapozás mélysége és szélessége változott. A falak többnyire 80 cm szélesek voltak, de néhol elérték az egy métert is. A templom belsejében hat pillér maradványait figyeltük meg. Ezek egykor fő és mellékhajóra osztották a belső teret. A nyugati oldalon elhelyezkedő pillérekről feltehető, hogy karzatot tartottak. A templom teljes külső hossza 18 méter, szélessége pedig átlagosan 10 méter volt. Szentélye félkörhöz közelít, külső sugara 2,9 m (34. kép).

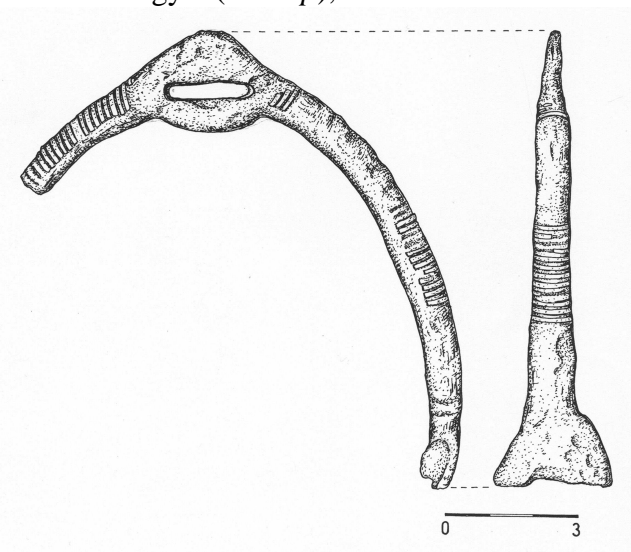
A templomon több alaprajzi szabálytalanság is megfigyelhető, hajója nem téglalap, hanem trapéz alakú, oldalfalai nem egyforma hosszúak, vállai nem egy magasságban helyezkednek el. A templom tengelye kelettől dél felé eltér. Kisebb-nagyobb alaprajzi szabálytalanságok nem ritkák a korszak építészetében. A nagy templomoknál éppúgy megtalálhatók, mint a falusi templomoknál. A jelenség értelmezésére számos magyarázat született, idáig azonban nem sikerült megnyugtató módon lezárni ezt a kérdést. Annyi bizonyos, esetünkben az alaprajzi szabálytalanságok oly mérvűek, hogy azoknak feltétlenül meg kellett látsania a felmenő falakon is.

34. kép: Az esperesi templom.

A borsodi templom felmenő falairól ezen kívül semmiféle adatunk sincs. A vár területén viszont több helyen is találtunk homokkőből faragott kváderkő-töredékeket. Egy sziklába vájt üregben pedig nagyobb mennyiségű, ép kváderkő került elő, némelyiken fehér vakolatmaradványt is meg tudtunk figyelni. Feltehető, hogy a falakat ezekből építették, esetleg ezekkel burkolták.

A templom északi oldalfalának alapozási árka mellett, némi omladékot is leltünk, amely feltehetően a kidőlt északi fal maradványa lehetett. Ennek bontása során egy vállába kovácsolt fülű, rézdrót berakásos kengyel (35. kép),

35. kép: Az esperesi templom omladékai között talált kengyel.

valamint egy Salamon király (1063–1074) által veretett ezüst denár látott napvilágot. Nemcsak az érem, hanem az analógiái alapján a 11. század második felére keltezhető kengyel is azt bizonyítja, hogy a templom ebben az időben már fennállt.

A templomon kívül, a szentély közelében egy mállekony konglomerátumból faragott szenteltvíztartó került elő, amelyben egy fehér agyagból készített, vékony falú, belül sárga mázas edény alja helyezkedett el (36. kép).

36. kép: Szenteltvíztartó az esperesi templom mellett.

A templomhajó északkeleti sarkától mintegy 4 méterre egy nagyméretű, 2x1 méteres, 35 cm vastag kőlapot találtunk, amelynek az anyaga a szenteltvíztartóhoz hasonló volt. A kőlap feltehetően oltár lehetett (37. kép).

Közelében egy másodlagos helyzetben lévő gyermekcsontváz feküdt. Ezen kívül sem a templomban, sem körülötte nem kerültek elő sírok. Jól meg lehetett azonban figyelni, hogy a templomot egy korábbi településre építették rá.

Templomunk legközelebbi párhuzamai azok az épületek, amelyek korai megyeszékhelyeinken, és esperesi központjainkban, Abaújváron, Szabolcsban, Visegrádon, Patán álltak. Ezek szembeszökően hasonlítanak egymásra. Közös jellemzőjük, hogy a 11. század második felében, kőből épültek, hajójuk hossznegyszög alakú, szentélyük többnyire íves, olykor egyenes záródású, belső

területet pillérek osztják meg. S noha alaprajzuk több kisebb részletben eltér, méretük olyannyira egységes, hogy azt a korszak rangban középszintű egyházaira jellemzőnek tekinthetjük. Hosszuk általában 15–18 méter között változik. A korabeli mértékegységben, lábban mérve 50–55 lábnak felel meg. Mintahogyan egységes módon és elvek szerint épültek a korai megyeszékhelyeket magukba foglaló várak, úgy valószínűleg egységes elvek szerint épültek az első esperesi templomok is. Feltehető, hogy építésük idején bizonyos előírások léteztek, amelyek rangjuknak megfelelően szabályozták az épületek méreteit.

37. kép: Oltárlap az esperesi templom közelében.

Az esperesi templomoknál tehát méreteikben is kifejezésre jutott rangjuk és szerepük. Középszintű egyházi igazgatási központok voltak, amelyek azonos szinten álltak a világi hierarchiában hasonló szerepet betöltő megyével. Az Árpád-korban központjuk helyileg is azonos volt. Több esetben éppen a régészeti ásatáson

napvilágot látott templom mérete hívja fel a figyelmet arra, hogy az adott település az ismertnél nagyobb szerepet játszhatott korai történelmünkben. Ilyen nagyméretű templom került elő például Zircen, Ópusztaszeren, Szombathelyen, a ma Szlovákiához tartozó Bényben, és Gyöngyöspátán. Ez utóbbiról tudjuk, hogy az Árpád-kor folyamán végig esperességi központ volt, noha sohasem lett megyeszékhely.

A fentiek értelmében valószínűnek látszik, hogy a borsodi vár belsejében napvilágot látott templom a megye egyházi vezetését ellátó esperes székhelye lehetett. Erre nemcsak helyzetéből, hanem az esperesi templomokkal egyező méreteiből is következtethetünk. De ezt bizonyítja a templom körüli temető hiánya is. Az említett esperesi székhelyek mindegyike körül kisebb-nagyobb temetőrészletet tártak fel, ami valószínűvé tette, hogy ezek a templomok plébániai feladatokat is elláttak. Mindezideig tehát nem volt régészeti nyoma annak a feltételezésnek, miszerint az egyházszervezés során az ispáni székhelyek mellett létrejött megyeegyházak, és a megyeszékhely lakóinak lelki gondozását ellátó templomok feladatköre elvált volna. Borsodon azonban ezt több adat is bizonyítja. Az esperesi templom mellett sikerült ugyanis feltárnunk egy másik templomot is. Ennek maradványaira a vár sáncain kívül bukkanunk rá.

A várnépek temploma és temetője

A várral azonos dombon, de annak sáncain kívül egy mai formájában a 18. század végén épült templom áll. Arra, hogy ennek a templomnak korábbi előzménye is lehetett, az 1926-os ásatás alkalmával előkerült egyszerű, Árpád-kori ékszerek utaltak. A régészeti kutatás egyértelműen bebizonyította, hogy itt egy korai templom állt, amelynek részleteit a református templom tornyának északi oldalán tártuk fel.

A mai templomfallal párhuzamosan egy 110 cm vastag, erősen sóderes habarcsba rakott kemény mészkő kváderekből álló fal-

szakaszt találtunk (38. kép). Bizonyos, hogy ez az egykori templom felmenő falához tartozott, mivel belső oldalán megtaláltuk a sértetlen vakolatát, valamint simított mészhabarcos padlóját. A templombelsőben ki tudtuk bontani az északnyugati sarkot is.

38. kép: A vár sáncain kívül, a mai református templom alatt elhelyezkedő templom.

Az előkerült templom körül nagykiterjedésű temető található. Sírjai közül 77-et bontottunk ki a mai templom északi oldalán. A sírok megközelítően kelet-nyugati tájolásúak, a csontvázak többsége háton fekvő, nyújtott helyzetű volt. Egyetlen rendellenes temetkezést figyeltünk meg, a 32. sírban egy hasra fektetett fiatal fiú csontvázára bukkantunk. Az elhunytak többségét a test mellett nyújtott karral temették el. A feltárt temetőrészletben koporsómaradványokat nem találtunk. A kis számban, szórványosan előforduló koporsószőgek, illetve koporsóvasalás azonban arra enged következtetni, hogy itt sem volt ismeretlen ez a temetkezési mód.

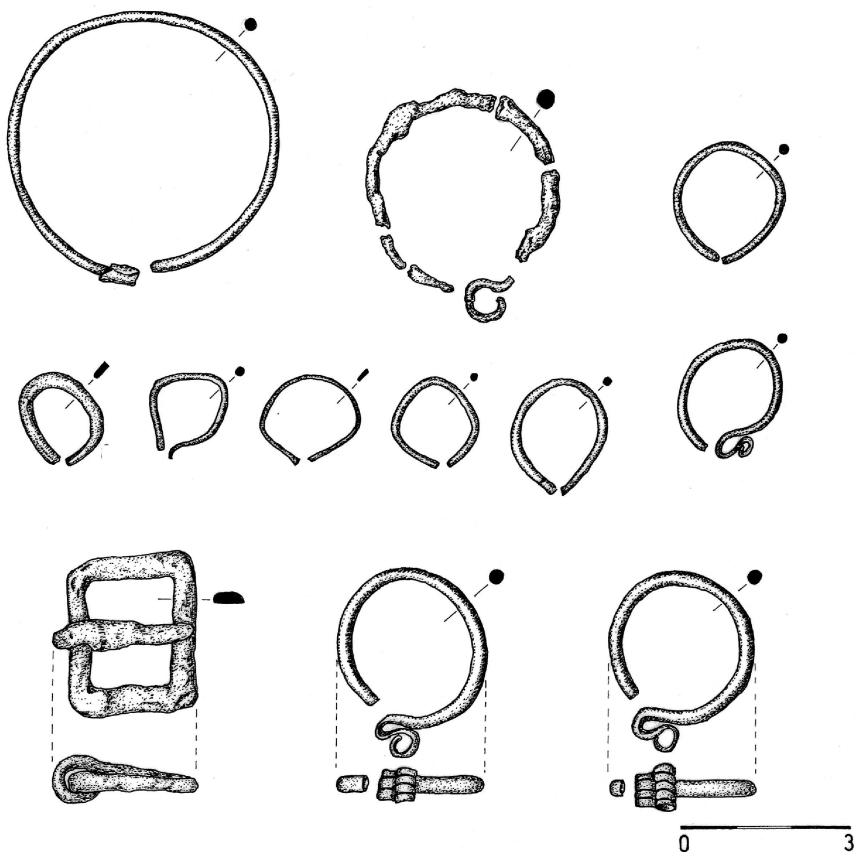
Az előkerült temetőrészlet igen zsúfolt volt, a gyakori utántemetkezések megrongálták a korábbi sírokat (39. kép).

39. kép: A várnépek temploma és temetője

Ezért a sírgödör formáját mindössze egy esetben tudtuk (67. sír) megfigyelni. Ez keskeny, lekerekített sarkú téglalap alakú volt. Egy másik esetben (62. sír) a szorosan a test mellett megtalált két kar, illetőleg a csontváz közvetlen közelében megfigyelhető elszíneződés valószínűvé teszi, hogy az illetőt lepelbe csavarva temették el. A temető területén szórványosan előkerült két, durván megmunkált kőlap azt bizonyítja, hogy legalábbis egyes sírokat, sírkövekkel is megjelöltek.

A kibontott 77 sírból 14-ben találtunk különféle, kivétel nélkül az Árpád-korra keltezhető tárgyakat. Ezek, leszámítva egy nagyméretű vaskést, mind viseleti tárgyak, hajkarikák, övcsatok voltak. A hajkarikákat bronzból, ónból, és ezüstből készítették, többségük S-végű volt. Közülük a legkorábbiakat a 11. század végére, 12. század elejére, a legkésőbbit a 13. századra keltezhetjük (40. kép).

40. kép: Leletek a temetőből.

A temetőből szórványként, egy II. Béla király (1131–1141) által veretett denár került elő.

Nem kétséges, hogy a temető egyik legkorábbi lelete a 67. sírból előkerült övcsat (41. kép).

A líra alakú, nielló díszes bronz csatra a csontváz felszedésekor, az ágyékcsigolyák alatt bukkantunk rá. Pecke vashól készült, hátsó oldalán textilmaradványokat figyeltünk meg. Leletünk legközelebbi párhuzamai a Szabolcsveresmarton előkerült példány, valamint a borsodi várban szórványként lelt csat. E ritka típusból

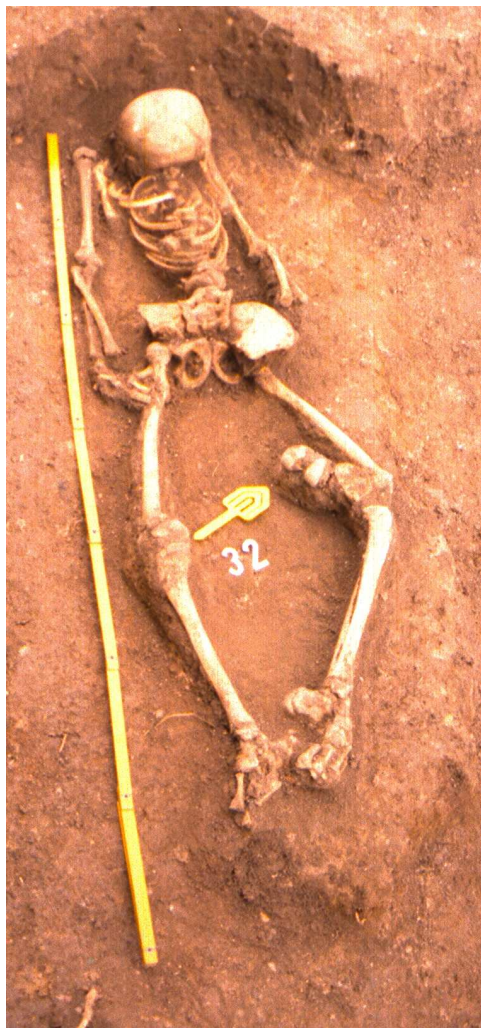
tehát Magyarországon eddig összesen három darabot ismerünk, közülük kettő Borsodon látott napvilágot. Valamivel gyakoribb ez a csatfajta az orosz- és lengyelföldi leletegyüttesekben. Itt a 11. század második felére, esetleg a 12. század elejére keltezhetők. Nagyon valószínű, hogy ebből az időből való a két borsodi darab is. Minthogy a fentebb ismertetett, legkorábbinak meghatározható egyéb leletek is ebből a korszakból származnak, valószínűnek tarthatjuk, hogy a borsodi vár sáncain kívül elhelyezkedő templom is állt már ebben az időben.

41. kép: Niello díszes bronz csat a várnépek temetőjéből.

Említettük, hogy a 67. sírban a csatot az ágyéksigolyák alatt, előlapjával a föld felé fordulva találtuk meg. Ez csak úgy fordulhattott elő, hogy ha a halotton megfordították az övet. Ebben a ruházattal, övvel kapcsolatos pogány temetkezési szokások nyomát fedezhetjük fel. Hasonló jelenséget figyeltek meg más, pogány rítusú temetőkben is. Esetünkben ez azért különös, mert a pogány szokás emléke egy keresztény templom körüli temetőből került elő.

Babonás cselekedet emlékének tarthatjuk azt is, hogy a temetőben egy halottat arccal a föld felé fordítva temettek el (42. kép).

42. kép: Hasra fektetve eltemetett, ártó szándékúnak vélt halott a várnépek temetőjéből.

Arccal a föld felé fordítás, vagy hasra fektetés a visszajáró halottól való félelemmel magyarázható. A vámpírnak tartott halott hazajárását akarták így megakadályozni. A szokás abból a hiedelemből táplálkozott, hogy a gonosszá vált halott felzabálhatja az

élőket. Már azzal is az élőket pusztítja, ha saját magát, ruháját, húsát marcangolja. Azt gondolták azonban, ha az arcát a földre szorítják, akkor csak a földbe haraphat, sem magának, sem másnak, nem árthat.

Az ártó halott elleni védekezést az egész ország területén meg lehet találni már a 10. században is. Korábban úgy vélekedtek, hogy a vámpírokkal kapcsolatos hiedelmeket más népektől vette át a magyarság, és az ezek elleni védekezési módokat, a rendellenes (hasra fektetve, zsugorítva, a többivel ellentétesen tájolva) temetéseket csak a köznép temetőiben találjuk meg. Az újabb kutatások azonban bebizonyították, hogy a kifejezetten módos rétegeknél is megfigyelhető ez a szokás. Vagyis az ártó szándékú halottól való félelem, és az ellene való védekezési mód közismert hiedelem volt honfoglaló őseinknél. A vámpírokkal kapcsolatos képzetek azonban nemcsak hazánkban, hanem az európai népek között is régiek, és általánosan elterjedtek voltak. A hátramaradottak rendszerint a felnőtt korban elhunytól tételezték fel, hogy vámpírrá válhat. Ezért különösen érdekes, hogy Borsodon a hasra fektetett halott, aki rettegést váltott ki szeretteiből, egy fiatal fiú volt.

Nem kétséges, hogy a borsodi vár sáncán kívüli templom a várnépeké volt, a körülötte elhelyezkedő temető idáig feltárt sírjaiban pedig a vár harcos jobbágyai és családtagjaik nyugodhattak. Ezt nemcsak az antropológiai vizsgálat néhány megállapítása, hanem az a tény is bizonyítja, hogy ugyanebben az időben, e templom körüli temető mellett létezett a helyi közösségnek egy másik temetője is. A feltárt templom és temető részlettől mintegy 400 méterre délkeletre ugyanis, a mai Borsodi temető területén, két bordázott ezüst S-végű hajkarika és egy elkalapált végű, három ezüst szálból sodrott gyűrű látott napvilágot (2. kép 7, 10–11.).

Ezeket a leleteket jelenlegi tudásunk szerint a 11. század végénél korábbra nem keltezhetjük. Borsodon tehát a templom körüli, és az úgynevezett soros, vagyis az illető falu határain kívül elhelyezkedő, többnyire még pogány temetőt a 11. század végén legalábbis egy ideig, párhuzamosan használták. Itt tehát a soros teme-

tő megszűnése nem esik egybe a templom építésének idejével, mint ahogyan azt az ország több pontján egyértelműnek tekintik. De esetünkben nem igazolódott be az a feltevés sem, amely szerint a központokban minden bizonnyal már a 10. század végén nem csak az előkelők, hanem a szolgák, és a szegényebb néprétegek sem temetkeztek pogány módra. Sokkal valószínűbb Györffy György elképzelése, aki szerint „A harcos jobbágyok mint a köznéptől idegen elnyomók nem temetkezhetek a helyi közösség pogány rítusokat őrző temetőjébe. Mint a keresztény rend bevezetésének ”rendőrei” igen korán keresztény módon kellett temetkezniük. Valószínűleg velük indult a templom melletti ló nélküli temetkezés.”

Írásos forrásaink egyértelművé teszik, hogy királyaink a 11–13. században folyamatosan beszivárgó keleti népelemekkel, besenyőkkel, úzokkal, kunokkal egészítették ki hadseregük könnyűfegyverzetű alkotórészeit. Hogy a borsodi várban éltek ilyen idegen, nagy valószínűséggel besenyő eredetű harcosok, azt a történeti adatokon kívül a vár feltárása során előkerült leletek is bizonyítják. Mint említettük az esperesi templom mellett egy jellegzetes formájú, rézdrót berakásos kengyelt is találtunk. Korát jól mutatja a vele együtt napvilágot látott pénz, a 11. század végéről származik. A kengyeleknek ezt a típusát a besenyő harcosok használták, és ők terjesztették el a dél-oroszországi sztyeppén a 11. század folyamán. A történeti adatokat figyelembe véve, Magyarországra csakis velük együtt kerülhetett. Hasonló kengyeleket Moldvában és Kijevben leltek, azokon a területeken, ahol a 11. században besenyő törzsek éltek. De ezt bizonyítják a várnépek temetőjében, a 67. sírban nyugvó halott antropológiai jellegzetességei is. A 30–35 év körüli férfi vizsgálata azt mutatta, hogy testfelépítése merőben más volt, mint a temetőben elhantolt többi férfié, koponyája pedig egyértelműen keleti származásáról tanúskodott. Mint említettük, az ő sírjából került elő a magyarországi régészeti anyagban ugyancsak idegennek tekinthető nielló díszes csat, és itt figyelhettük meg az övvel kapcsolatos pogány szokást is.

Besenyőkre utal az is, hogy Borsodvár közelében mind a mai napig található két Besenyő nevű falu. A kutatók egyöntetű véleménye szerint az ilyen típusú helynevek úgy keletkeztek, hogy magyar környezetbe szigetszerűen betelepültek kisebb besenyő csoportok. A különböző besenyő néptörödékek több hullámban érkeztek Magyarországra. Bár kisebb csoportjaik már az 1027–1036 közötti, valamint az 1040-es években is megjelenhettek, tömeges beköltözésük csak 1055 utánra tehető. Nagyon valószínű, hogy ekkor telepedtek le a borsodi földvár körül is, és hogy a borsodi vár jobbágysai között a 11. század végén frissen beköltözött besenyő harcosok is voltak. S bár mint csatlakozott nép fiai, a magyar előkelőkkel és harcos réteggel együtt hamarosan kénytelenek voltak felvenni a kereszténységet, amint azt a 67. sír pogány szokásokat őrző megfordított öve is jelzi, kereszténységük egyelőre csak felszínes lehetett, külsőségeiben nyilvánult meg.

Az, hogy a borsodi vár katonái gyakran vettek részt különféle ütközetekben, csetepatékban, a csontjaikon is meglátszott. Gyakori volt közöttük a kulcscsonttörés, ami manapság a biciklis ember jellegzetes sérülése. Akkoriban viszont együtt járt a lovas életmóddal, akkor történhetett, amikor leestek a lóról. A feltárt temetőrészlet csontvázain azonban aránytalanul nagy számban lehetett megfigyelni alkarcsonttörést is. Baleset, esés következtében általában az alkarunk orsócsontja törik el. A singcsont törését csak úgy tudjuk magyarázni, hogy harcközből felemelt karral igyekeztek a támadást elhárítani, illetve a fejre mért csapást kivédeni. Harc közbeni sérülésre mutatott besenyő vitézünk koponyája is, amelyen egy jókora, de begyógyult törést találtunk. Valószínű azonban, hogy a kisebb-nagyobb harcok a nőket sem kímélték. A borsodi temetőben ugyanis két nő koponyáján is előfordult törés. Az egyiknek a halántéka tört be, a másiknak egy tompa tárgygal a fejetejére mért ütés horpasztotta be a koponya csontját egy ujjbegynyi területen. Mindketten túléltek a sérülést, ami arra mutat, hogy ősünk, férfiak és nők, egyaránt „keményfejúek” voltak.

Esperesi templom, falusi templom

A borsodi ispáni várban, illetve a sáncain kívül feltárt templomot Borsod megye két legkorábbi egyházának tekinthetjük. Az előkerült leletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a 11. század végén már mindkettő fennállt, és feladatkörük jól elkülönült. A rendelkezésünkre álló adatok szerint, több más ispáni központhoz hasonlóan Borsodon is volt esperesi székhely, amely az egri egyházmegyéhez tartozott. Az esperesi templommal kapcsolatban semmiféle írásos adatunk nincs. Sem alapításáról, sem védőszentjéről nem szólnak forrásaink. Pusztulásának idejére is csak közvetett bizonyítékunk van. Mint említettük, egy 1334-ben kelt iratból kitűnik, hogy maga a vár, már csak „földvárnak nevezett árok”, amelyben feltehetően az esperesi templom is romokban állhatott. A Borsod községet, illetve határát igen részletesen ismertető oklevél ugyanis meg sem emlékezik róla.

Ugyancsak az 1334-es oklevélből tudhatjuk meg, hogy a váron kívül elhelyezkedő templom Szent Lőrinc tiszteletére volt szentelve, s mint láttuk, csakugyan a várnépek szolgálatára állt.

A borsodi ispánsági székhely templomainak vizsgálata részben igazolta, részben megcáfolta a korábbi feltételezéseket. Megerősítést nyert, hogy az esperesi templomok magukban az ispáni várakban, nem pedig azon kívül helyezkednek el. Az esperesi templomok körül feltárt temetők azt bizonyítják, hogy e korai egyházi központok sok esetben plébániai funkciót is betöltöttek, a feladatkörök korántsem váltak el oly egyértelműen, mint ahogyan feltételeztük. Úgy tűnik, hogy az esperesi templomok csak abban az esetben lehettek valóban a térítést, egyházszervezést, és felügyeletet ellátó megyésegyházak, ha az ispáni székhelyen velük párhuzamosan már fennállt egy másik, a vár, illetve a váralja település népeinek lelki gondozását, keresztelést, esketést, temetést ellátó templom is.

A borsodi várkastély

A borsodi várról, amint már említettük, igen kevés írásos adattal rendelkezünk. Hiteles oklevél 1194-ben emlékezik meg róla először. A 13. században mind a vár, mind tisztjei, jobbágysai és népei többször szerepelnek. Láttuk, hogy 1261-ben, de még 1282-ben is saját várának nevezte a király. 1334-ben azonban Borsod falu magánkézen tűnik fel, s ekkor a várat már csak mint „Feldwar-nak nevezett árkot” említik. A következő két évszázadban a falu birtoklástörténetét ha kisebb-nagyobb hézagokkal is, de nyomon tudjuk követni. A várról azonban többé nem szólnak forrásaink. Annál meglepőbb tehát, hogy a 16. század második felében Borsod ismét várként jelenik meg. Borovszky Samu Borsod megye monográfiájában a következőket írta: „A mint a török beütések gyakoriakká váltak, a vármegye területén megszorodott a kastélyok száma is. Az 1550-es évek derekán az ősi Borsod vár romjainak helyén Bebek Ferencz építtetett kastélyt, de ezt Balassa Zsigmond bevette s fölégette.” Közlését Nováki Gyula és Sándorfi György kissé félreértették, amikor ezt írták: Borovszky munkájában „van egy előtünk nem világos XVI. századi adat. Eszerint Bebek Ferenc 1544 után Borsod földvára helyén fallal megerősített várkastélyt építtetett, amelyet az 1560-as években a hajdúk megtámadtak és felégették.” Megkérdőjelezi az adat hitelességét is.

A borsodi castellumról azonban csakugyan van egy írásos forrásunk. 1568-ban, az egykor Egerben vitézkedő Zolthay István, szendrői várkapitány vizsgálatot indított annak érdekében, hogy tisztázza Borsod falu állapotát és jogállását. A vizsgálat során több más tanú mellett eskü alatt tett vallomást az edelényi, sápi, és maga a borsodi bíró is. Tanúvallomásuk körülbelül harminc évre visszamenőleg igyekezett tisztázni a falu birtokviszonyait, amely, mint a jegyzőkönyvből is kitűnik, igen zilált volt ebben az időben. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen közzismert tény, hogy a mohácsi csata után az I. Ferdinánd és Szapolyai János, később pedig hívei között zajló fegyveres küzdelem igen súlyosan érintette ezt a

vidéket. Mindehhez hozzájárult még az egyre erősödő török veszedelem, amelynek következtében Buda (1541), majd Fülek (1554) elfoglalása után Borsod megye jó része, Borsod falu is, hódoltsági területté vált. A zűrzavart csak fokozta, hogy a környék nagyhatalmú urai gátlás nélkül zsarolták a vidéket, egyik királytól a másikhoz állva szakadatlanul növelték birtokaikat. S amit nem sikerült szépszerével, a két királytól kicsikart adomány formájában megszerezniük, azt hatalmaskodással egymástól, illetve a kisebb birtokosoktól rabolták el. Borsod falu tanúvallomásokból kirajzolódó sorsa tipikus lehetett a korszakban.

A tanúk egybehangzóan állították, hogy Borsod Edelénnyel és Sáppal együtt egykor Szapolyai János tulajdonában volt, és Tokaj várához tartozott. Szapolyai, miután királlyá választották (1526), hűséges szolgálataiért Kállai Jánosnak adományozta a három települést. Később viszont Kállai János Borsod falu egy részét saját familiárisának, Fekete Péternek tovább adományozta. Amikor azonban János király Tokajnál vereséget szenvedett I. Ferdinánd hadaitól (1537), Kállai János, aki nem akart csatlakozni Ferdinánd híveihez, „rebellis” lett. Ezért birtokait Bebek Ferenc kérte, és kapta meg I. Ferdinándtól. S noha ez ellen Kállai János tiltakozott, a zűrzavaros időket kihasználva Bebek Ferenc elfoglalta birtokait, azzal a résszel együtt, amelyet Fekete Péternek ajándékozott Borsodon. Bebek Ferenc halála után fia György tovább tetézte a hatalmaskodást azzal, hogy Fekete Péter borsodi birtokrészeit a saját emberének, Rácz Péternek adta.

A várkastélyt mintegy mellékesen, Borsod egyik fontos haszonvételének, a malomnak előszámlálása során említette meg az egyik tanú. „Volt ennek a Borsod falunak a területén Kállai János idejében a Bódva folyón egy kerek malom, amelyet, amikor néhai Balassa Zsigmond Bebek Ferenc borsodi castellumát ostromolta, felégetett. Most pedig Rácz Péter két kerékkel újra felépíttette.” A tanúvallomás tehát egyértelműen azt állítja, hogy létezett a borsodi várkastély, amelyet meg is ostromoltak. Azonban nem ezt, hanem a közelében elhelyezkedő malmot égették fel. Bizonyos,

hogy a malom Borsod birtoknak jól jövedelmező része lehetett. Már az 1334-es oklevélben is megemlítték, és a 17–18. századi birtokvitákban még mint pusztai malomhelyet is, mindig számon tartották. S minthogy helyét 1334-ben és 1663-ban ugyanott, „a borsodi vár alatt,” határozták meg, joggal állíthatjuk, hogy a borsodi malom a legkorábbi időktől fogva ugyanott, a vártól néhány száz méterre, északkeletre állt, ahol ma is egy malomépület található. Ez egészen a közelmúltig működött.

A castellum, azaz várkastély, felégetéséről szóló híradás tehát tévedésnek bizonyult, amelyet azonban valamennyi a korszakkal, és a vidékkel foglalkozó kutató átvett. A tévedéssorozatot maga Borovszky indította el azzal, hogy félreértette, vagy összekeverte a saját jegyzeteit. Összehasonlítva ugyanis jegyzeteit az eredeti tanúkihallgatási jegyzőkönyvvel, láthatjuk, hogy ott még a valóságnak megfelelően a malom felgyújtását jegyezte fel. Később azonban, a megyei monográfiában ebből már a várkastély felgyújtása lett.

Borovszky tévedése természetesen nem jelenti azt, hogy kétkednünk kell a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben elmondottak hitelességében is. Nemcsak azért, mert a tanúk hivatalos személy előtt, maguk is hivatali minőségükben, eskü alatt vallottak, és a kor felfogása szerint hamis tanúskodásukkal a lelkük üdvösségét kockáztatták volna. Hanem azért is, mert az adatok nagy részét más forrásból ellenőrizni tudtuk. Így biztos, hogy Borsod, Edelénnyel és Sáppal együtt, valóban Szapolyai János tulajdonában volt, már jóval királlyá választása előtt, 1504-ben is. Szapolyai 1526-ban Kállai Jánosnak tett adományát ugyancsak hiteles iratok bizonyítják. De vannak adataink arról is, hogy Ferdinánd király 1535-ben Szendrő várával együtt Bebek Ferencnek ajándékozta Edelényt is. Bebek Ferenc azonban nem elégedett meg azzal, hogy Edelényt „hivatalosan” megszerezte Kállai Jánostól, hanem erőszakkal elfoglalta, és hatalmában tartotta más birtokait, Sápót és Borsodot is. Ez ellen Kállai János 1539-ben a leleszi, 1546-ban pedig a váradi káptalan előtt tiltakozott. S minthogy ezek az adatok a valóságnak

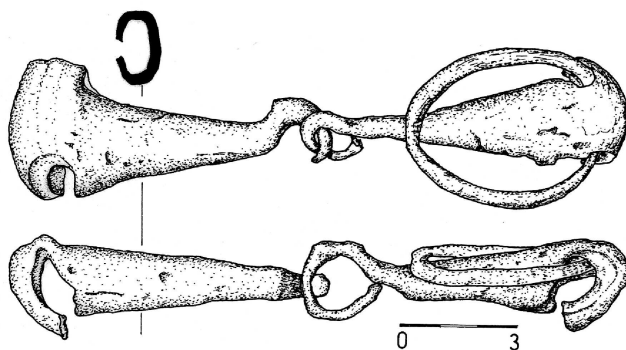
megfelelően szerepelnek a tanúvallomásokban, nincs okunk kételkedni a borsodi castellummal kapcsolatos információ hitelességében sem. Már csak azért sem, mert a várbelső feltárása során sikerült rábukkannom e várkastély maradványaira is.

Nováki Gyula és Sándorfi György nem utolsó sorban azért kételkedett a várkastélyról szóló híradás hitelességében, mert „Az 1987-ben megkezdett ásatás a földvár belső területének nagy részére kiterjedt, de ennek nem találta nyomát.” 1992–1994 között azonban, a vár északnyugati oldalán, közvetlenül a sánc mellett, illetve részben a leomlott sánc alatt ennek az épületnek több maradványát tártuk fel. Számunkra itt most csak az az 1–1,5, méter széles alapozásmaradvány fontos, amelyet a sánc irányával párhuzamosan, megközelítőleg észak-déli irányban találtunk. Keleti széle határozottan kirajzolódott, a nyugatit azonban kevésbé jól lehetett megfigyelni. Az erősen bolygatott környezetben csak a legalsó rétegét tárhattuk fel. Az alapozást 11 méter hosszan tudtuk követni, amely az északi oldalán mintegy 3 méterre kiszélesedett. Itt az egykori épület egy sarkát sejthetjük. A csekély maradványok miatt azonban ezt nem állíthatjuk teljes bizonyossággal (43. kép).

43. kép: A 16. században épült várkastély maradványai

Az alapozásmaradványon egy I. Ferdinánd által 1544-ben Kőrmöcbányán veretett denárt, közelében pedig egy köpüs szárú zablát leltünk (44. kép).

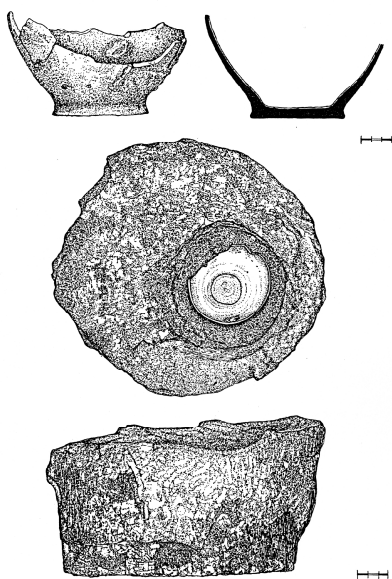
44. kép: 16. századra keltezhető zabla a várkastély omladécai közül

E speciális zablaforma a 15–16. században egyaránt megtalálható. Ebből az időből valók azok a felvidéki és alföldi példányok is, amelyek legközelebbi párhuzamai leletünknek.

A castellum felszereléséhez tarozhatott az a nagymennyiségű későközépkori leletanyag is, amelyet azonban nem itt, hanem az épületmaradványtól kb. 50 méterre délnyugatra, a mai feljárat közelében, másodlagos helyzetben találtunk meg.

Nagyon valószínű, hogy a 16. századra már romokban heverő esperesi templomot is felújíthatták, és valamilyen formában a castellummal egy időben használták is. Hiszen mint említettük, a templom mellett egy szenteltvíztartót is leltünk, és az abban elhelyezkedő mázas edényt jelenlegi tudásunk szerint a 16. századnál korábbra nem keltezhetjük (45. kép).

A castellum építési idejére csak a régészeti leletek és a történeti adatok összevetéséből következtethetünk. Az alapozáson talált érem 1544-es dátuma jelzi azt az időpontot, amelynél korábban nem épülhetett. Bebek Ferenc 1558-ban bekövetkezett halála pedig azt, amelynél korábban kellett, hogy épüljön.

45. kép: Későközépkori edény az eszperesi templom mellett left szenteltvíztartóban.

Még tovább szűkíthetjük ezt az időtartamot, ha meggondoljuk, hogy Fülek elvesztése, 1554 után Bebek Ferenc ismét a Szapolyai párt híve lett, érdeklődése Erdély felé fordult. Lengyelországban, Erdélyben, Isztambulban járt, így feltehetőleg keveset tartózkodott Borsod megyei birtokain. Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a borsodi castellum 1544 és 1554 között épülhetett. Hogy építésére Bebek Ferencnek semmiféle törvényes jogcíme nem volt, azt már láttuk. A castellum építésének idején Borsod nem volt Bebek Ferenc tulajdona. Bizonyos azonban, hogy a zavaros viszonyokat kihasználva, mégis a hatalmában tartotta. Erről tanúskodnak az adóösszeírások is.

A castellum ostromának idejéről sajnos nem tesznek említést a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben. Más forrásból, egy adóösszeírásból azonban tudjuk, hogy a malom 1549-ben még sértetlenül állt. A várkastély ostromára tehát, amely során a malom leégett,

csak ezt követően, de Bebek Ferenc halála előtt, azaz 1550 és 1558 között kerülhetett sor.

Hogy a castellum meddig létezett, arról nincsenek adataink. Maga a falu 1582-ben pusztult el egy török támadás következtében, és még 1590-ben is elhagyottan állt. 1595-ben lakottnak, majd 1605-ben ismét elhagyottnak mondják az adóösszeírások. A továbbiakban élte a hódoltsági falvak megszokott életét. A castellumról nem hallunk többé.

A vár egy 1708-as adatban bukkan újra fel. Ekkor tulajdonosa tiltakozik az ellen, hogy mások a Borsod nevű falujában lévő földváron csúrt, vagy csűrös kertet építsenek. Nagyon valószínű, hogy ekkor már semmiféle középkori épület nem állt a váron. Megkezdődött az a folyamat, amelynek során a falu ide is felkúszott, és a vár területét házhelyekként kezdte hasznosítani. A falu terjeszkedését jól mutatja egy, a 18. század végén készült térkép is, amelyen már több ház is ábrázoltak a várbán (46. kép).

Különösen érdekes, hogy a sáncokból ekkorra már csak annyi maradt meg, mint amennyit napjainkban is láthatunk. A sánc nagy részét tehát nem az újkorban, a falu betelepülésével, hanem valószínűleg a castellummal, illetve a faluval együtt a török kori harcok idején pusztították el.¹

¹ A borsodi földvár leleteinek feldolgozásában több szakember vett részt. A gabonamagvak meghatározását Dr. Torma Andrea, az ételmaradványok elemzését Dr. Gyulai Ferenc, az állatcsontok számbavételét Dr. Vörös István, az embercsontokét Dr. Bernert Zsolt és Dr. Kustár Ágnes végezte. A sáncban talált famaradványokat Gríneus András, a nagyszámú kerámialeletet Szilágyi Veronika vizsgálta meg természettudományos módszerekkel. Az ásás során előkerült tárgyakat Kozmáné Bányi Judit, Kovács Tibor, Bánfalvy Ferenc és Hutai Gábor restaurálta. Munkájukat ezúton is köszönöm. A rajzok elkészítéséért Sáfrány Andrásnénak, F. Bodnár Katalinnak és Czifrák Lászlónak, a rekonstrukciós rajzokért Sabján Tibornak, a fotókért Képegy Bencének, valamint Kulcsár Gézának tartozom köszönettel. Külön köszönet illeti Edeleny Város Önkormányzatát, amely a kezdetektől egészen a 2000-ben megvalósított rekonstrukcióig anyagilag és erkölcsileg egyaránt támogatta a munkámat. Végül, de nem utolsó sorban mindenkor nagy hálával emlékszem az ásáson dolgozó lelkes csapatomra, amely több, mint tíz éven át kitartott mellettem, és a földmunkától a régészeti aprómunkán át a főzésig mindenben segítségemre volt.

46. kép: A 18. század végén készített térkép Borsod faluról és a várról

A Borsodi Földvár 1993. évi ásatásán dolgozók.

Álló sor: Kovács Miklós, Gajdos Imréné, Lukács László, Virág István, Veres Győző, Nagy Zoltán, ?, Szűcs István, Tóth József, Vitkó János, Vaskó József.

Ülő sor: Papp Beáta, Iglói Orsolya, Lipták Orsolya.

Dr. Wolf Mária

1955. január 2-án születtem Miskolcon. Általános és középiskolai tanulmányaimat itt végeztem. 1973-ban érettségiztem a miskolci Földes Ferenc Gimnáziumban. Egyetemi tanulmányaimat 1974–79 között a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen folytattam. Diplomámat 1979-ben szereztem meg latin- régészet szakon.

1979-ben a miskolci Herman Ottó Múzeumban kezdtem dolgozni. Kutatási témámnak a középkori, ezen belül az Árpád-kori települé-

sek vizsgálatát választottam.

1984-ben védtem meg a középkori Abaúj megye településrendjével foglalkozó bölcsészdoktori disszertációm.

1985-ben francia nyelvből sikeres középfokú állami nyelvvizsgát tettem.

Több kisebb ásatás után 1987-ben kezdtem meg a Borsodi földvár feltárását. Az 1999-ig folyó ásatás igen fontos eredményeket hozott korai településeinkkel, a honfoglaló magyarság gazdálkodásával, és életmódjával kapcsolatban. Pillanatnyilag ez a legnagyobb, biztosan 10. századra keltezhető feltárt falunk. Az ásatás az államalapítás korában épült várainkkal kapcsolatos ismereteinket is jelentősen bővítette. Eredményeimet több részpublikációban ismertettem. A téma monografikus feldolgozását jelenleg végzem.

1988-ban kezdtem meg a Bodroghöz településtörténetének kutatását, a rendkívül gazdag honfoglalás kori temetőkhöz kapcsolható falvak azonosítását, feltárását. E munka folytatásaként 2006–2007-ben a Vásárhelyi Terv keretében nagyszabású ásatásokat végeztem a korábbi terepbejárásaink során már feltérképezett lelőhelyeken.

1992-ben kollégáimmal megszerveztem a népvándorláskor fiatal kutatóinak III. konferenciáját, majd megszerkesztettem az elhangzott előadásokból készült kötetet.

1993–96-ban részt vettem az M-3-as autópálya építését megelőző régészeti feltáró munkában.

1994-ben kollégáimmal együtt megrendeztem a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállítását.

1995-ben munkatársaimmal együtt megrendeztem Miskolcon az „*Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság*” című, a honfoglalás 1100. évfordulója előtt tisztelgő kiállítást. A kiállítást 1996-ban Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1997-ben Nyíregyházán, a Jósza András Múzeumban, majd 1998–2000 között Olaszországban (Bologna, Milánó), Franciaországban (Caen, Toulouse), Finnországban (Turku), valamint Spanyolországban (Madrid) is bemutattuk. Részt vettem a kiállítási katalógus megírásában és szerkesztésében. A kiállításához kapcsolódóan konferenciát szerveztem 1995-ben, és megszerkesztettem a konferencia anyagát megjelentető „*A magyar honfoglalás régészeti emlékei*” című kötetet.

1996-tól a Magyar Nemzeti Múzeumban folytattam munkámat. 1999-ben részt vettem a Magyar Nemzeti Múzeum által Brüsszelben megrendezett „*Hungaria Regia*” kiállítás munkálataiban. 2000-ben kollégáimmal együtt megrendeztem az „*Európa az első ezredfordulón*” című német, magyar, lengyel, cseh, szlovák együttműködés keretében készült kiállítást, amelyet a budapesti helyszín után Berlinben, Manheimben, Prágában és Pozsonyban is bemutattunk.

2000-ben a magyar államalapítás 1000. évfordulója alkalmából kiállítást rendeztem Edelényben a borsodi földvárból előkerült leletekből, és részt vettem a földvár rekonstrukciós munkálataiban.

1997-ben a Budapesti Műszaki Egyetemen humán térinformatikai szakképesítést szereztem.

1999-től az ELTE felkérésére, időszakosan részt veszek a régészképzésben.

2002-ben tervezéssel és irányításom alatt jött létre a bodrogközi Kisrosvágy községben az első Árpád-kori régészeti park, amely a korszak lakóhelytípusait, élet- és lakáskörülményeit, gazdálkodásmódját mutatja be az érdeklődő nagyközönségnek. A jövőben a parkot a kísérleti régészet egyik bázisává szeretnénk tenni.

2007-ben megszerveztem az „*Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában*” című konferenciát a Magyar Nemzeti Múzeumban. Az elhangzott előadásokból készülő kötet szerkesztését jelenleg végzem.

Közel hetven, szakfolyóiratokban, gyűjteményes kötetekben és egyéb helyen közzétett cikkeim elsősorban az Árpád-kori falu- és földvárkutatás témakörével foglalkoznak.

Munkámért a következő elismerésekben részesültem: 1989: B.-A.-Z. Megye Művelődéséért; 2000: Pro Urbe Edелény; 2002: Alkotói Díj; B.-A.-Z. Megyei Közgyűlés.

Legfontosabb források

- Borovszky Samu: Borsod vármegye története. Budapest. 1909.
- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest. 1963.
- Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest. 1990.
- Hatházi Gábor: A besenyő megtelepedés régészeti emlékei Fejér megyében = Savaria Pars Archaeologica 22/3 (1992–1995). 223–248. p. 1996.
- Kiss Gábor: Topográfiai megfigyelések Vas vármegye kora Árpád-kori központjában. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6. 255–272. p. 2002.
- Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi J. I–III. Budapest. 1938. II. 365–475. p.
- Leszih Andor: A miskolci múzeum ásatásai Borsodon. A borsodi földvár. Történeti és Régészeti Közlemények Miskolc Város és Borsod vármegye múltjából II. 1927. Miskolc. 85–94. p.
- Németh Péter: Civitas et suburbium. Adatok Sopron korai város-történetéhez = Soproni Szemle XXXV/1. 50–58. p. 1981.
- Nováki Gyula-Sándorfi György: A magyarországi Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei = Műemlékvédelem XXVIII./ 3. (1984) 167–180. p.
- Nováki Gyula-Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc. 1992.
- Nováki Gyula: A borsodi földvár sánca. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI. (1993) 125–145. p.
- Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Budapest. 1989.

- Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. Az Egri Múzeum Évkönyve XVI.-XVII. 45–136. p. 1980.
- Wolf Mária: 10. századi település Edelény-Borsodon. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri M.-Tárnoki J. Szentendre. (2001). 127–156. p.
- Wolf Mária: Északkelet-Magyarország ispáni várai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL. (2001). 179–198. p.
- Wolf Mária: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. (2003). 85–108. p.
- Wolf Mária: Niellódíszes bronz csat Edelény-Borsodról. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIII. (2004). 139–159. p.
- Wolf Mária: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. (2005). Szerk.: Ritoók Á.-Simonyi E.
- Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás = Hadtörténeti Közlemények 104. 1. (1991) 45–77. p.

Wolf Mária
A BORSODI FÖLDVÁR
EGY ÁLLAMALAPÍTÁS KORI
MEGYESZÉKHELYÜNK

Edelényi Füzetek 38

Edelény, 2008

Tartalom

A Bódva völgye a 8–10. században	3
A 10. századi falu.....	8
Élet a 10. századi faluban	15
Az ispáni vár	36
Az esperesi templom.....	46
A várnépek temploma és temetője.....	52
Esperesi templom, falusi templom.....	61
A borsodi várkastély	62
Dr. Wolf Mária	71
Legfontosabb források	74
Tartalom.....	76

